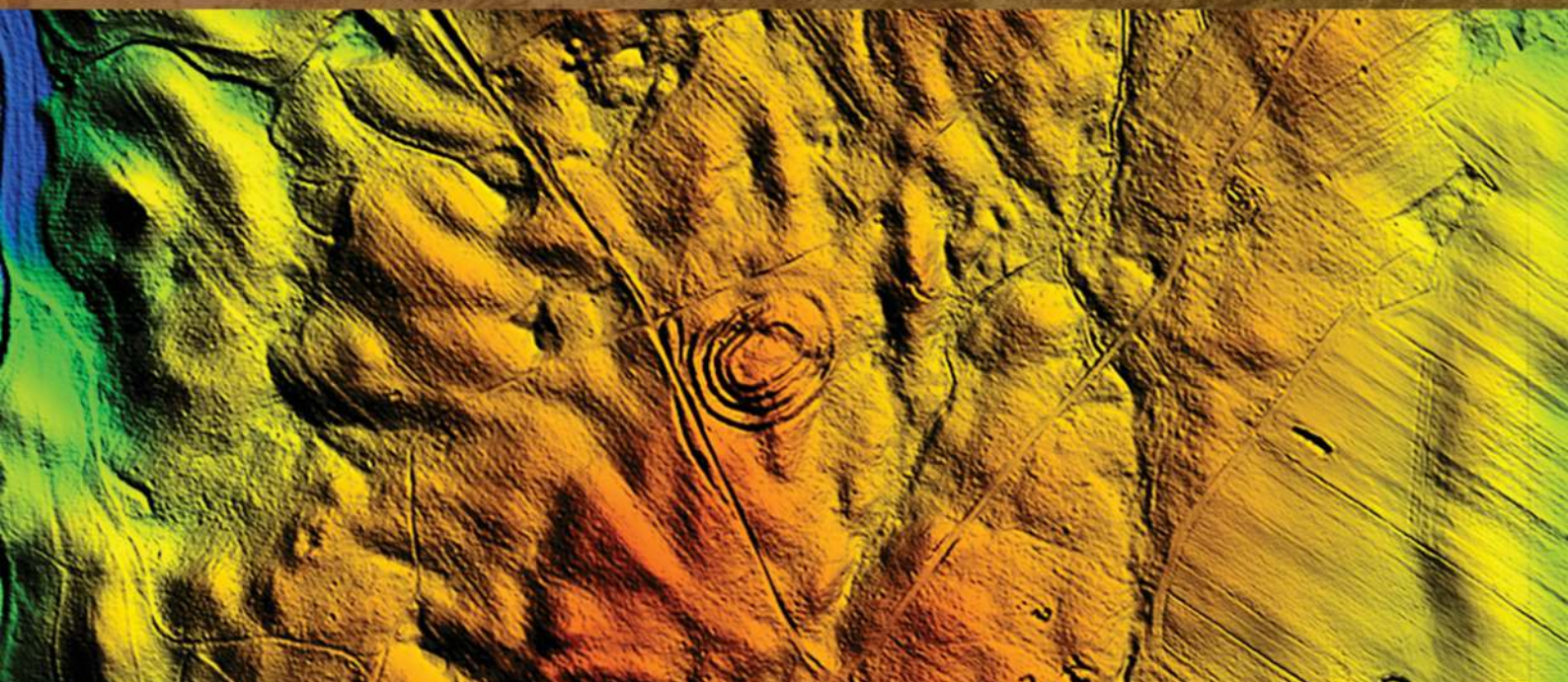
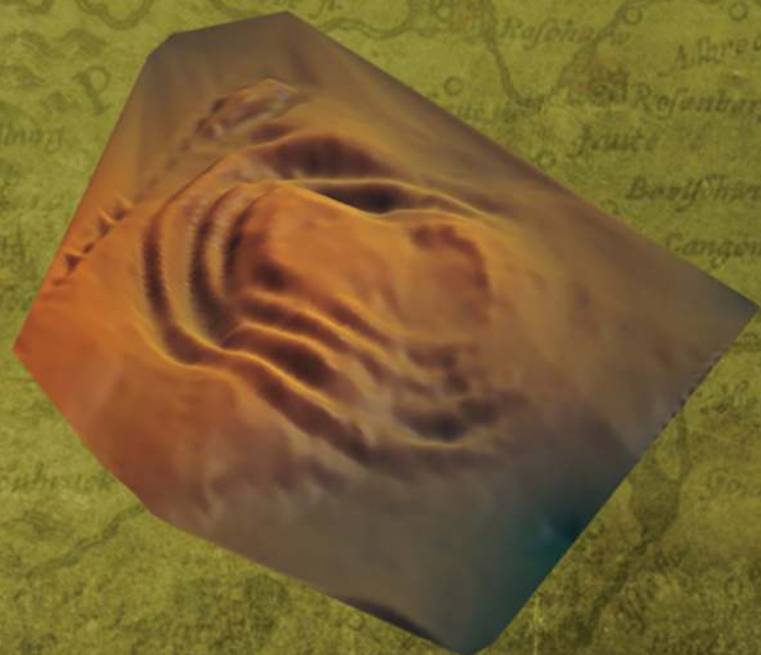

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją
Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 2

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Fundacja Res Publica Multiethnica

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 2

Autorzy

Anna Gręzak, Urszula Kobylińska, Maria Lityńska-Zajac, Magdalena Moskal-del Hoyo,
Jerzy Nitychoruk, Joanna Piątkowska-Małecka, Kamil Rabięga, Magdalena Rutyna,
Daniel Skoczylas, Rafał Solecki, Łukasz Maurycy Stanaszek, Tomasz Stępnik, Dariusz Wach,
Joanna Wawrzeniuk, Fabian Welc, Jacek Wysocki i Magdalena Żurek

Warszawa 2017

Publikacja wydana z funduszy projektu badawczego

Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Publikacja recenzowana do druku przez dr. Wojciecha Brzezińskiego
i prof. dr. hab. Przemysława Urbańczyka

Redakcja: Zbigniew Kobyliński

Projekt książki i skład: Bartłomiej Gruszka

Korekty: Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński

Projekt okładki: Weronika Kobylińska-Bunsch

Copyright © 2017 by Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie and Fundacja Res Publica Multiethnica

ISBN 978-83-946496-3-0

ISBN 978-83-948352-0-0

Wydawnictwo:

Fundacja Res Publica Multiethnica

Ul. Cypryjska 44

02-761 Warszawa

<http://res-publica-multiethnica.pl>

SPIS TREŚCI

GMINA MIŁAKOWO

Pawełki, st. 5	5
Raciszewo, st. 9	27

GMINA MORĄG

Strużyna, st. 21	63
Strużyna, st. 24	91
Tątlawki, st. 2	109

GMINA ZALEWO

Duba, st. 1	139
Janiki Wielkie, st. 2	149
Mozgowo, st. 1	175
Urowo, st. 1	205
Wieprz, st. 1 - wyspa Bukowiec	219
Wieprz, st. 20	241

GMINA OSTRÓDA

Durąg, st. 1	261
Grabin, st. 1	297
Lipowiec, st. 1	335
Lipowiec, st. 2 (Lichtajny)	363
Morliny, st. 1	381
Zajączki, st. 1	395

GMINA ŁUKTA

Plichta, st. 1	469

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY	477

Raciszewo, st. 9

Gmina Miłakowo

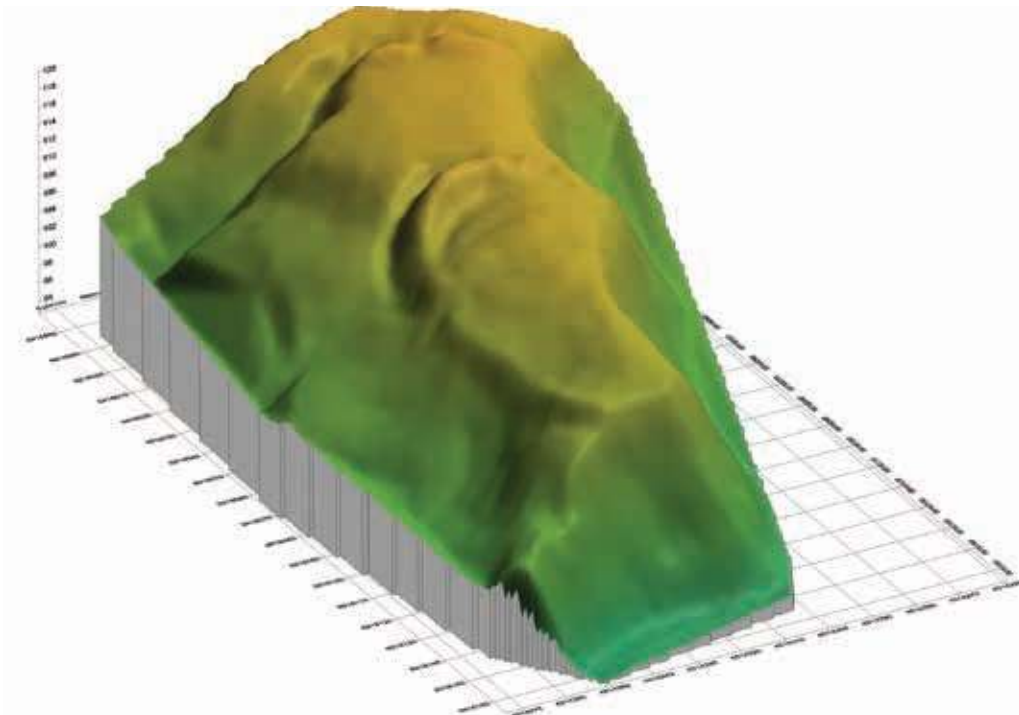
Powiat ostródzki

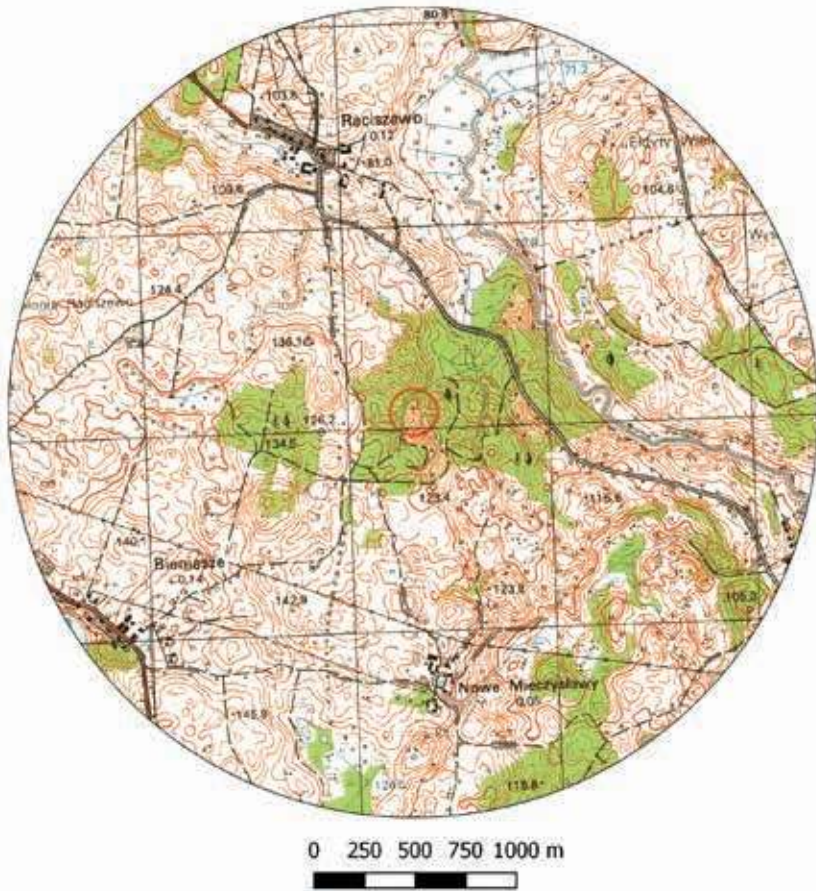
AZP 19-58/24

Współrzędne geograficzne:

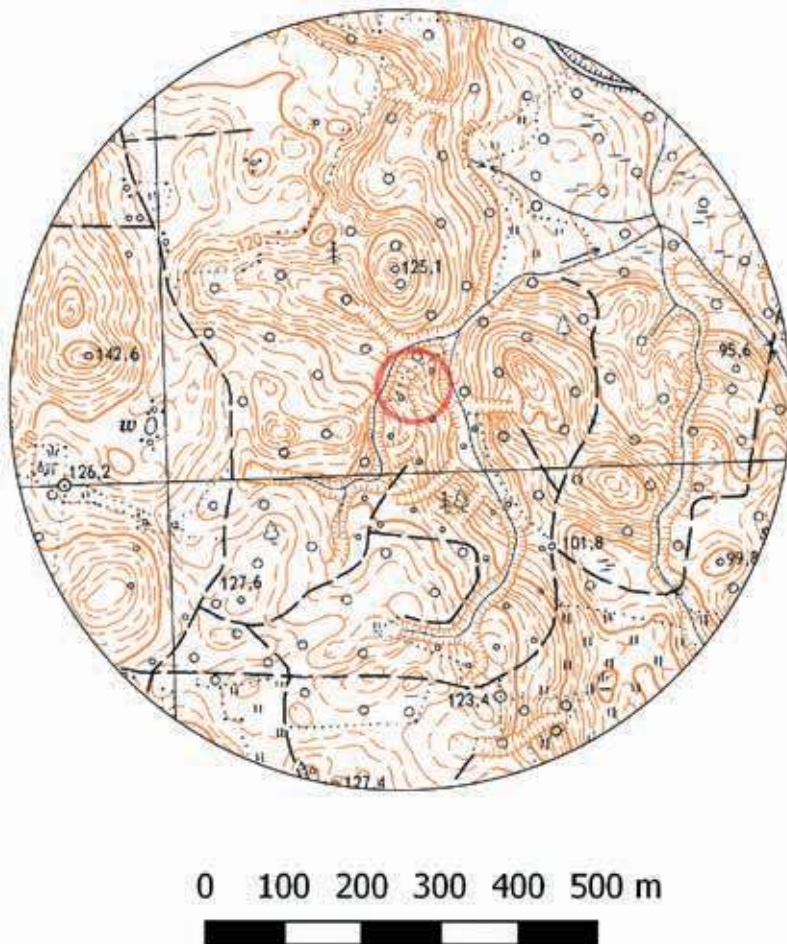
N 53° 58' 59,69''

E 20° 8' 55,81''

Ryc. 1. Grodzisko w Raciszewie, st. 9 na mapie w skali 1:25 000 (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 2. Grodzisko w Raciszewie, st. 9 na mapie w skali 1:10 000 (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

POŁOŻENIE GRODZISKA I JEGO FORMA

KAMIL RABIEGA

Grodzisko znajduje się na wysokim wzniesieniu, położonym około 750 m na wschód od rzeki Pasłęki (ryc. 1–2). Rzeźba terenu, na którym wzniesiono gród, charakteryzuje się naturalnymi walorami obronnymi, które zapewniają głębokie jary otaczające cypel od strony zachodniej, północnej i wschodniej (ryc. 3–4). Na dnie jarów występują dziś wysychające strumienie. Ponadto, południową część stanowiska ogranicza naturalne rozcięcie erozyjne, które wykorzystano jako dodatkowy element obronny i przekształcono w fosę zewnętrzną, zamykającą dostęp do obiektu od strony płaskowyżu (ryc. 5).

Założenie składa się z dwóch części – grodu (o długości 95 m i szerokości 30–50 m) otoczonego wałem oraz fosą w północnej części stanowiska (ryc. 6), a także z podgrodzia o wymiarach 40 x 50 m w części południowej (ryc. 7). Podłużny obszar grodziska od strony wschodniej i południowej zabezpieczony był wałem wewnętrznym, który w części południowej osiągał wysokość do 2,5 m i szerokość około 9 m (ryc. 8). Za wałem znajdowała się fosa o szerokości około 5 m i głębokości 1,5 m (ryc. 9). Majdan, o wymiarach 72 x 20 m, zajmował obszar około 15 arów. Podgrodzie zajmowało obszar około 11 arów (ryc. 10). Od strony południowej ograniczone było wałem zewnętrznym o wysokości 1,5 m i szerokości 6 m (ryc. 11), a także fosą, która została uformowana w miejscu rozcięcia erozyjnego i pogłębiona od strony zachodniej. Jej głębokość wynosiła 1,5 m, a szerokość dochodziła nawet do 6 m. Zarówno w wale zewnętrznym, jak i wale wewnętrznym widoczne są obniżenia, które mogą stanowić ślady przejazdów bramnych po osi N–S (ryc. 12–13).

ŚRODOWISKO FIZYCZNO-GEOGRAFICZNE

JERZY NITYCHORUK I FABIAN WELC

Wysokość pagórka, na którym zajmuje się grodzisko osiąga ponad 126 m n. p. m., natomiast położony 400 m na zachód inny pagórek ma 142,6 m n.p.m. Poziom pobliskiej Pasłęki wynosi 70,9 m n.p.m., co daje znaczne deniwelacje terenu, wynoszące ponad 70 m na niewielkiej przestrzeni około 1 km.

Sytuacja morfologiczna przy lokalizacji grodu odgrywała zasadniczą rolę, ponieważ położony jest on między rozcięciami terenu o głębokości 40 m, odwadnianymi na NE, w stronę doliny Pasłęka. Ukształtowany wskutek erozji wydłużony pagórek ma przebieg N–S, ale tylko zachodnia część pagórka, nieco wyniesiona, została wykorzystana do lokalizacji

Ryc. 3. Raciszewo, st. 9. Północno-zachodnia skarpa wzniesienia otoczonego głębokimi jarami. Widok od strony zachodniej (fot. J. Wysocki)

Ryc. 4. Raciszewo, st. 9. Jar na północ od grodziska. Widok od strony zachodniej (fot. J. Wysocki)

Ryc. 5. Raciszewo, st. 9. Rozcięcie erozyjne przekształcone w fosę zewnętrzną zabezpieczającą dostęp do grodziska. Widok od strony wschodniej (fot. J. Wysocki, oprac. K. Rabiega)

Ryc. 6. Raciszewo, st. 9. Północna część grodziska (gród). Widok od strony północno-zachodniej (fot. J. Wysocki, oprac. K. Rabeiga)

Ryc. 7. Raciszewo, st. 9. Południowa część grodziska (podgrodzie). Widok od strony zachodniej (fot. J. Wysocki, oprac. K. Rabeiga)

Ryc. 8. Raciszewo, st. 9. Wał wewnętrzny i majdan grodziska. Widok od strony północnej (fot. J. Wysocki, oprac. K. Rabeiga)

Ryc. 9. Raciszewo, st. 9. Wał wewnętrzny oraz fosa na granicy grodu i podgrodzia. Widok od strony południowo-zachodniej (fot. J. Wysocki, oprac. K. Rabeiga)

zacji grodu. Dla celów obronnych zostały wykonane potrójne obwałowanie oraz fosa, położone na S od obiektu, wykorzystano również naturalne rozcięcia erozyjne, które prawdopodobnie zostało przegłębione na zachód.

Grodzisko w Raciszewie, st. 9 należy do grupy obiektów, których właściwości obronne zapewniało w zasadniczy sposób wykorzystanie naturalnej rzeźby terenu. Głębokie rozcięcia erozyjne perfekcyjnie spełniały własności obronne, a nakład pracy niezbędnej w celu zabezpieczenia południowej części, połączonej z wysoczyzną, był znikomy.

Według *Szczegółowej mapy geologicznej Polski w skali 1:50 000 ark. Boguchwały*¹ grodzisko w Raciszewie, st. 9 zajmuje pagórek zbudowany z piasków i żwirów wodnolodowcowych leżących na mułkach i ilach zastoiskowych ze stadiału górnego zlodowacenia Wisły (ryc. 14). Szczegółowe badania geologiczne te ustalenia korygują. Generalnie okolice grodziska zajmują gliny zwałowe budujące wysoczyznę lodowcową, która urozmaicona jest pagórkami morenowymi z wymienionego stadiału.

W grodzisku wykonano dziewięć wierceń do głębokości 3,0 m, które posłużyły do wykonania przekroju geologicznego A–B zorientowanego N–S (ryc. 15–16). Na podstawie analizy morfologicznej i rozpoznania geologicznego udało się rozpoznać system obronny obiektu, który występuje w jego południowej części i składa się z dwóch wałów i dwóch fos.

Pierwszy wał, wewnętrzny, jest w części nadbudowanej złożony z gliny piaszczystej barwy brązowo-

Ryc. 10. Raciszewo, st. 9. Obszar podgrodzia i widoczny w oddali wał wewnętrzny. Widok od strony południowej (fot. J. Wysocki, oprac. K. Rabięga)

Ryc. 11. Raciszewo, st. 9. Wał zewnętrzny grodziska. Widok z zewnątrz stanowiska od strony południowej (fot. J. Wysocki, oprac. K. Rabięga)

-szarej ze zwęglonymi korzeniami roślin oraz strukturami pokorzeniowymi, o wysokości nasypu około 1,3 m (wiercenie RAC – 4). Drugi wał, zewnętrzny jest nadbudowany do wysokości 1,8 m i składa się z piasku gliniastego barwy brązowej (wiercenie RAC – 6). Rozdzielające oba wały obniżenie (wiercenie RAC – 5) jest zbudowane z gliny ilastej, barwy ciemnoceglastej z licznymi wytrąceniami Fe i drobnym żwirem i nie jest przekształcone antropogenicznie. Kolejne obniżenie, na zewnątrz od drugiego wału, posiada wypełnienie w postaci piasku drobnoziarnistego, gliniastego, barwy szarej (wiercenie RAC – 7). Piasek ów stanowi wypełnienie fosy do 0,8 m, a poniżej występujący piasek drobnoziarnisty z mułkiem jest calcem i wraz z innymi profilami wierceń o podobnym wykształceniu dostarcza dowodów na to, że opisywana forma jest kemem, z przykryciem osadami glacialnymi.

W obrębie majdanu, jedynie cienka (0,3 m miąższości) warstwa nosi ślady obecności człowieka.

¹ Trzmiel 2007.

BADANIA ARCHEOLOGICZNE

KAMIL RABIĘGA I JOANNA WAWRZENIUK

Przebieg badań terenowych

Grodzisko w Raciszewie było znane już w XIX w., jednak lokalizowano je wówczas w miejscowości *Banners* (Bieniasze). Opisywane było jako góra zamkowa lub założenie obronne położone na północny wschód od majątku Bieniasze. W latach 1826–1828 stanowisko było wizytowane przez Johanna Michaela Guisego i opisane jako szaniec na wschód od drogi *Menzels* (Mieczysławy) – *Wuchsnig* (Wuksniki), czy też jako obwałowanie w odległości 1 mili na południowy wschód od Miłakowa². W 1908 grodzisko pojawia się katalogu Emila Hollacka³. W 1937 i 1938 zostaje odnotowane

² AWUOZ w Elblągu: teczka Raciszewo.

³ Hollack 1908: 11.

w publikacjach Hansa Crome⁴. Po wojnie grodzisko nie zostało zlokalizowane. Dopiero w 2014 r. Zbigniew Kobyliński i Jacek Wysocki dokonali jego identyfikacji w czasie analizy zobrażeń ALS.

Badania wykopaliskowe grodziska w ramach projektu badawczego *Katalog grodzisk Warmii i Mazur* przeprowadzono w 2014 r. Na terenie grodziska założono

pięć wykopów, zarówno na majdanie i wale grodu, jak i w obszarze umocnień podgrodzia (ryc. 17).

Wykop 1 o wymiarach 2 x 4 m wytyczono w południowej części stanowiska, w obniżeniu przy południowym stoku zewnętrznego wału grodziska. Wykop zlokalizowano po osi w przybliżeniu N-S, prostopadle do osi wału. Zadokumentowane nawarstwienia kulturowe na wykopie sięgały blisko 1 m.

Wykop 2 o wymiarach 2 x 5 m założono na zewnętrznym wale grodziska, po osi w przybliżeniu N-S, przecinając stok i szczyt wału prostopadle do jego osi. Południowo-wschodni narożnik wykopu stykał się z północno-zachodnim narożnikiem wykopu 1. Głębokość nawarstwień kulturowych sięgała 2 m.

Wykop 3 o wymiarach 1,5 x 8 m założono na wewnętrznym wale grodziska, oddzielającym gród od części podgrodzia. Usytuowany został prostopadle do osi wału, w przybliżeniu N-S. Głębokość nawarstwień wynosiła 0,5-1,6 m.

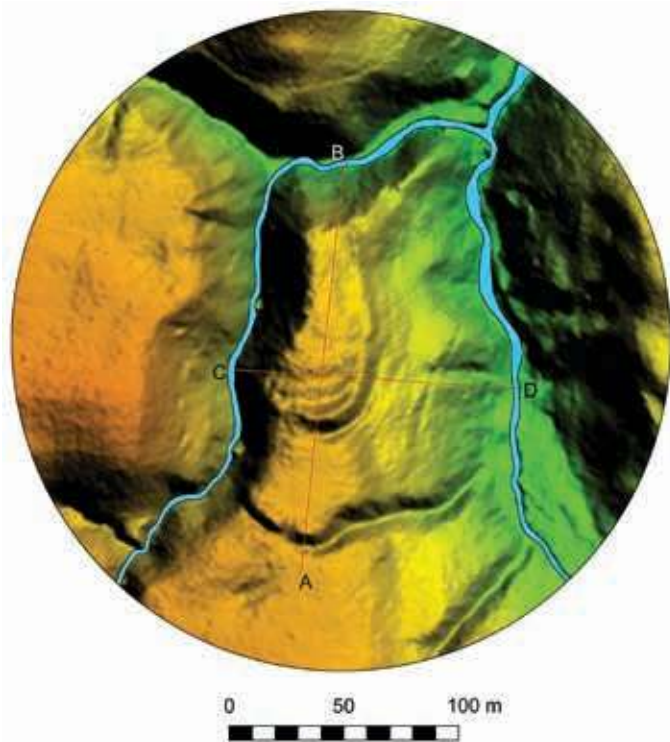
Wykop 4 został założony w centralnej części majdanu grodziska, na obszarze lekko podniesionego terenu. Początkowo miał wymiary 1 x 7 m, jednak ze względu na odsłonięte struktury został poszerzony w części północnej o 1 m w kierunku wschodnim i zachodnim na odcinku 3 m. Nawarstwienia kulturowe zostały zarejestrowane do głębokości 0,75 m.

Wykop 5 o wymiarach 1 x 6 m założono na majdanie przy północnej krawędzi grodziska. Zlokalizowany został po osi NE-SW. Głębokość wykopu wyniosła 0,2-0,4 m.

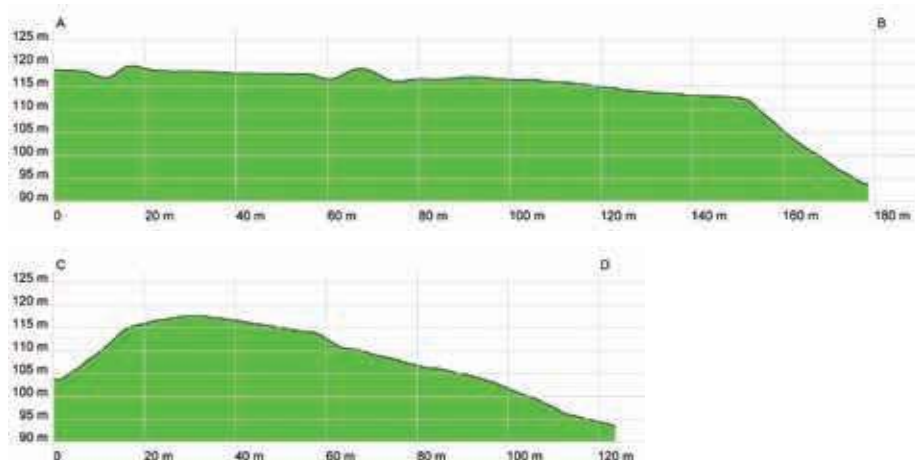
Stratygrafia stanowiska

W trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2014 roku wydzielono łącznie 66 jednostek stratygraficznych, które podzielono na cztery fazy związane z użytkowaniem i opuszczeniem grodu (tab. 1 i ryc. 18-30).

⁴ Crome 1937: 109, 1938: 202.

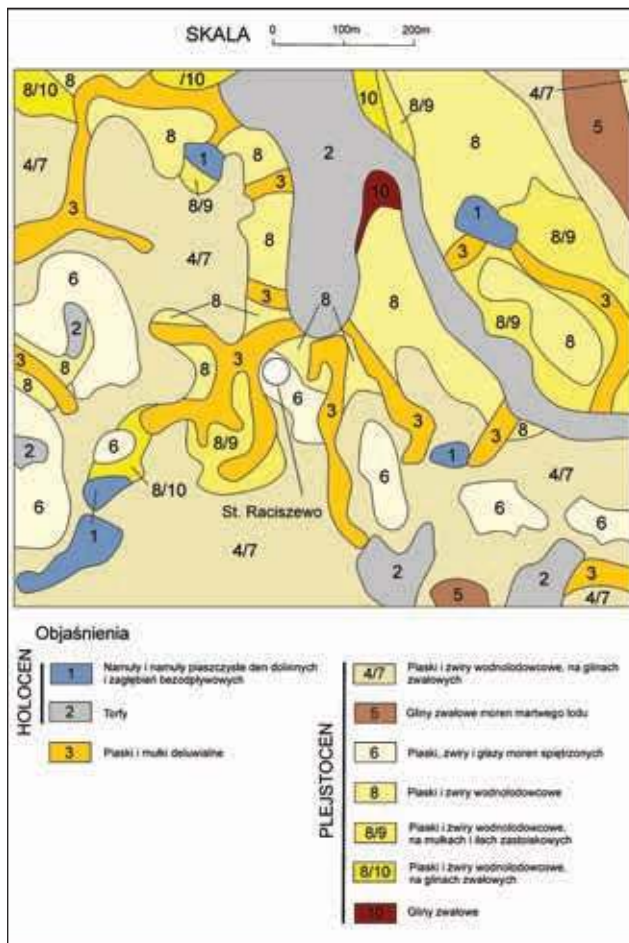

Ryc. 12. Grodzisko w Raciszewie, st. 9 na zobrazeniu ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

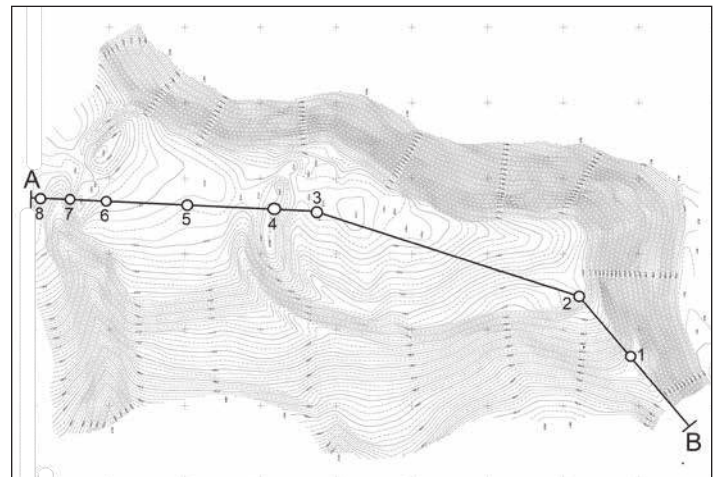

Ryc. 13. Przekroje grodziska w Raciszewie, st. 9 uzyskany z danych ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

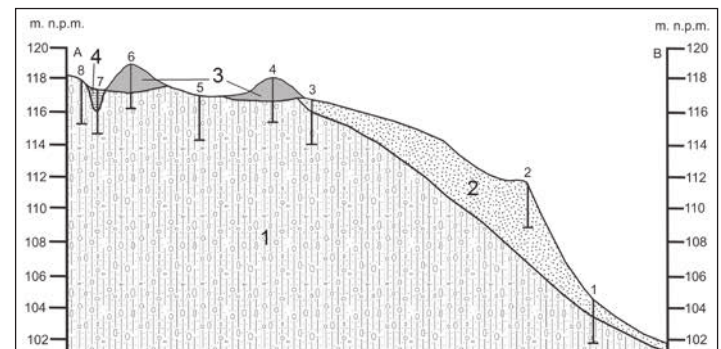

Ryc. 14. Mapa geologiczna okolic grodziska w Raciszewie, st. 9 (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

Ryc. 15. Plan warstwiczny grodziska w Raciszewie, st. 9 (wyk. J. Błaszczuk) z zaznaczonymi miejscami wierceń geologicznych (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

Ryc. 16. Raciszewo, st. 9. Przekrój geologiczny: 1 - glina zwałowa, 2 - piaszki i mułki, 3 - nasypy piaszczysto-gliniaste wałów, 4 - mułki i piaszki z organiką, wypełniko fosy (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

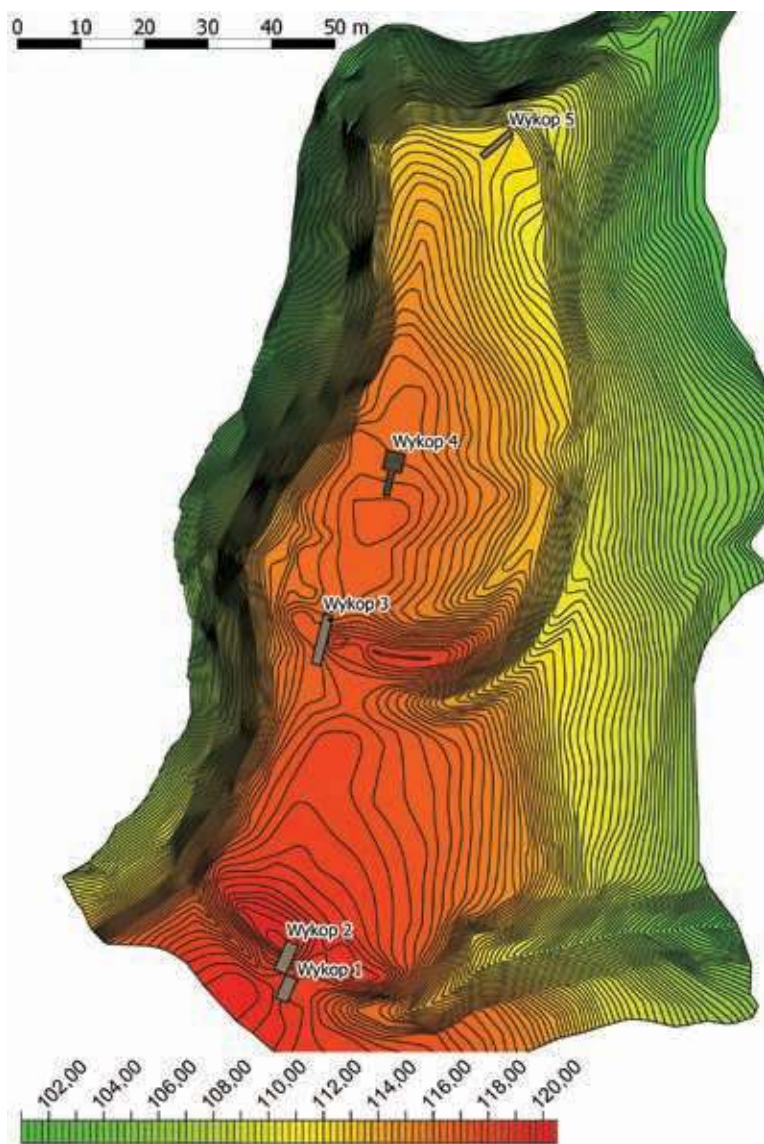
Warstwy naturalne

Podczas prac zadokumentowano następujące warstwy naturalne: 8=10=20=29 (W1, W2), 24=30 i 36 (W3), 56=57=60=62=63 (W4) oraz 54 i 55 (W5). W wykopie 1 (w obniżeniu przy wale zewnętrznym) oraz w wykopie 2 (na zewnętrznym wale grodziska) warstwy kulturowe zalegały na jasnożółto-białym zbitym piasku z wytrąceniami i soczewkami pomarańczowej gliny. Wewnętrzny wał grodziska (wykop 3) usypany został na ciemnobrunatno-rdzawej zbitej glinie z szarymi wtrętami wapiennymi w postaci małych i średnich kamyczków oraz zglinionym zbitym jasnożółtym piasku, a w części S wykopu zadokumentowano jako całość także zbity jasnopomarańczowy piasek. W wykopie 4 (na majdanie grodziska) warstwy kulturowe spoczywały na białym lub jasnożółtym ile, beżowo-rdzawej glinie układającej się pasmami wraz z żółtym piaskiem, a także soczewkach pomarańczowej i rdzawobrunatnej gliny. Natomiast w wykopie 5 (na północnej krawędzi grodziska) występował beżowo-żółty piasek o dość zbitej strukturze z wtrętami rdzawej gliny oraz sytki jasnożółty piasek.

Faza I - wczesna epoka żelaza

Faza I wiąże się z budową i użytkowaniem grodu we wczesnej epoce żelaza. Fazę tę zaobserwowano we wszystkich odsłoniętych wykopach. Należą do niej jednostki zadokumentowane w obniżeniu przy wale zewnętrznym (W1): zalegająca na powierzchni całego wykopu warstwa niejednorodnej, piaszczysto-gliniastej ziemi 2, w której odkryto sześć fragmentów ceramiki; a także warstwa gliny z wtrętami zglinionego piasku 5 (widoczna także w południowo-wschodniej części wykopu 2), w której zadokumentowano dwa fragmenty ceramiki.

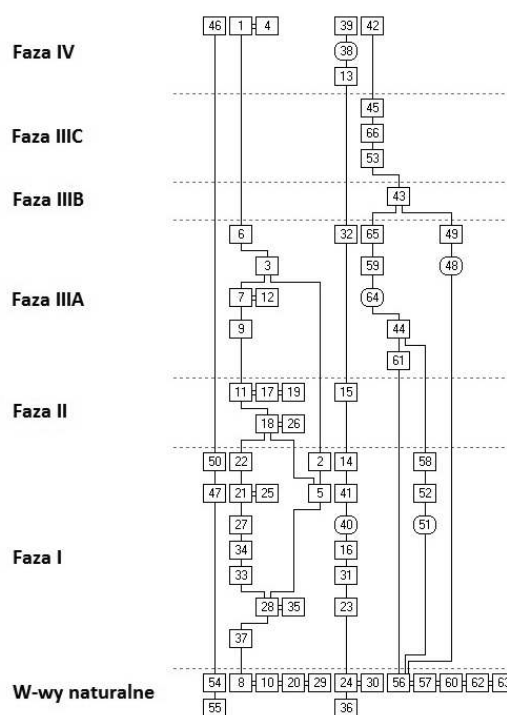
Zewnętrzny wał grodziska (W2) został usypany z następujących warstw: rdzawo-brunatnego piasku 37 z wtrętami jasnego żółtawego piasku przy spągu; gliniastej warstwy z wtrętami żółtego piasku z drobinami węgli drzewnych 28=35, w której natrafiono na dwadzieścia fragmentów ceramiki; soczewki jasnożółtego zglinionego piasku 33; rdzawobrunatnego zglinionego piasku 34; jasno beżowo-żółtej gliniasto-piaszczystej warstwy 27; pomarańczowej gliny z pla-

Ryc. 17. Plan sytuacyjno-wysokościowy grodziska w Raciszewie, st. 9 z rozmieszczeniem wykopów i wierceń z sezonu 2014 (na podstawie pomiarów J. Błaszczyka, oprac. R. Solecki)

mistym jasnożółto-szarym piaskiem 21=25; a także z układającej się pasmami szaro-czarnej piaszczystej warstwy 22 (ryc. 27).

W zagłębieniu przy wewnętrznym wale grodziska (W3) na warstwach naturalnych spoczywała popielato-szara piaszczysta warstwa z węglami drzewnymi i wtrętami rdzawej glinki 23, z której zebrano pięć fragmentów ceramiki; a także ciemnobrunatno-szary zgliniony piasek z czarnymi i rdzawymi wtrętami 31, gdzie znajdowały się węgle drzewne. Wewnętrzny wał grodziska został usypany także na jasno-beżowym zbitym, zglinionym piasku z rdzawymi wtrętami, drobnymi węglami drzewnymi 16 (warstwa przygotowań pod budowę grodu), w którym znaleziono szesnaście fragmentów ceramiki. W warstwę tę wkopany został

Ryc. 18. Raciszewo, st. 9. Diagram relacji stratygraficznych (oprac. K. Rabięga)

obiekt o nieregularnym kształcie 40 z wypełniskiem brunatno-pomarańczowej zbitej gliny 41, w którym nie znaleziono materiału zabytkowego (ryc. 28). Nasyt wału składał się z rdzawo-brunatnej zbitej gliny z białoszarymi wtrętami 14, w której występowały drobne kamienie (ryc. 29–30).

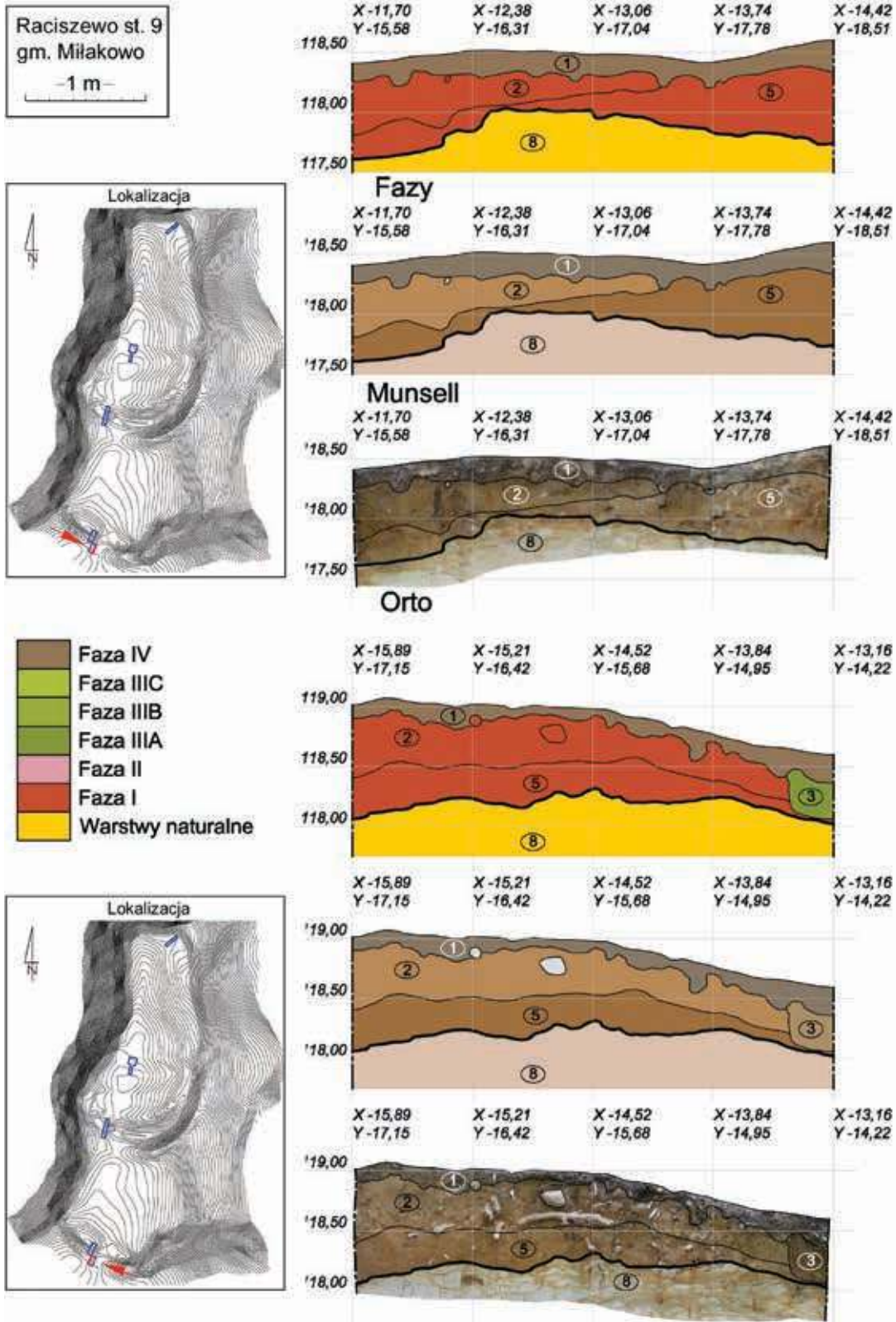
Fazę wczesnej epoki żelaza zadokumentowano także na majdanie grodziska (W4). Nad warstwą naturalną odkryto obiekt 51, o wymiarach w przybliżeniu 64 x 80 cm, stanowiący prawdopodobnie pozostałość po jamie gospodarczej (ryc. 28–29). W jego wypełnisku częściowo zalegała warstwa ciemnoszarego lekko zglinonego piasku z węglami drzewnymi 52 o miąższości 35 cm, w której natrafiono na fragmenty ceramiki z wczesnej epoki żelaza (ryc. 29). Nad wypełniskiem znajdowała się warstwa jasnoszaro-żółtego ilastego piasku z wtrętami węgla drzewnego 58, która stanowiła poziom użytkowy (ryc. 26).

Do tej fazy należą także jednostki odsłonięte na północno-wschodniej krawędzi powierzchni grodziska (W5): jasnożółto-beżowy piasek, z przemykami humusu 47 oraz widoczna jedynie w planie warstwa siwego piasku z wtrętami węgla drzewnych 50.

Faza II - opuszczenie grodziska z wczesnej epoki żelaza

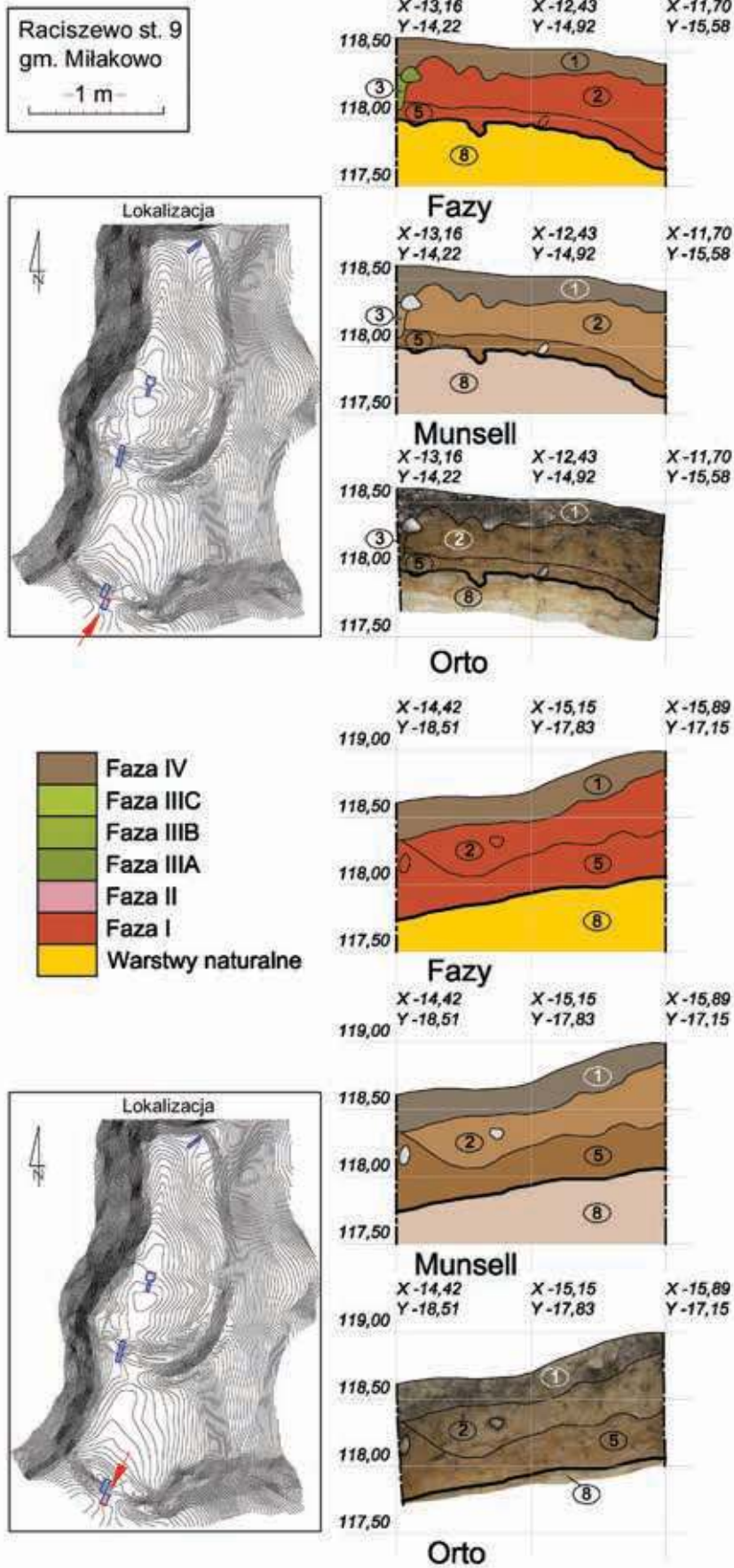
O fazie opuszczenia grodziska świadczą warstwy osuwiskowe zewnętrznego wału (W2): brunatno-ceglasta glina i pasma szaro-żółtego piasku z rdzawymi gliniastymi wtrętami 18=26, w której zalegały

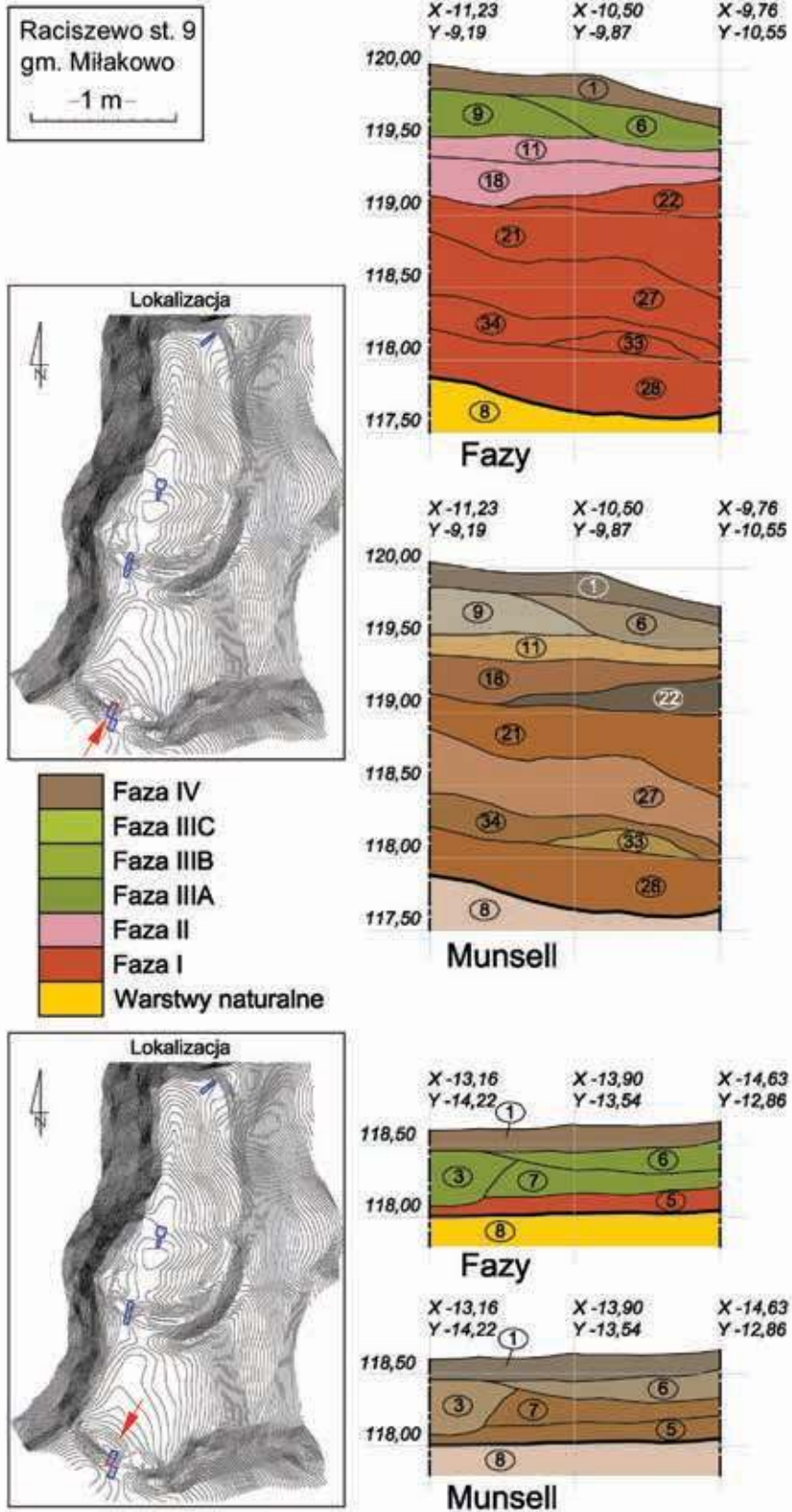

Ryc. 19. Raciszewo, st. 9. Stratygrafia widoczna w ścianie wschodniej i zachodniej wykopu 1 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

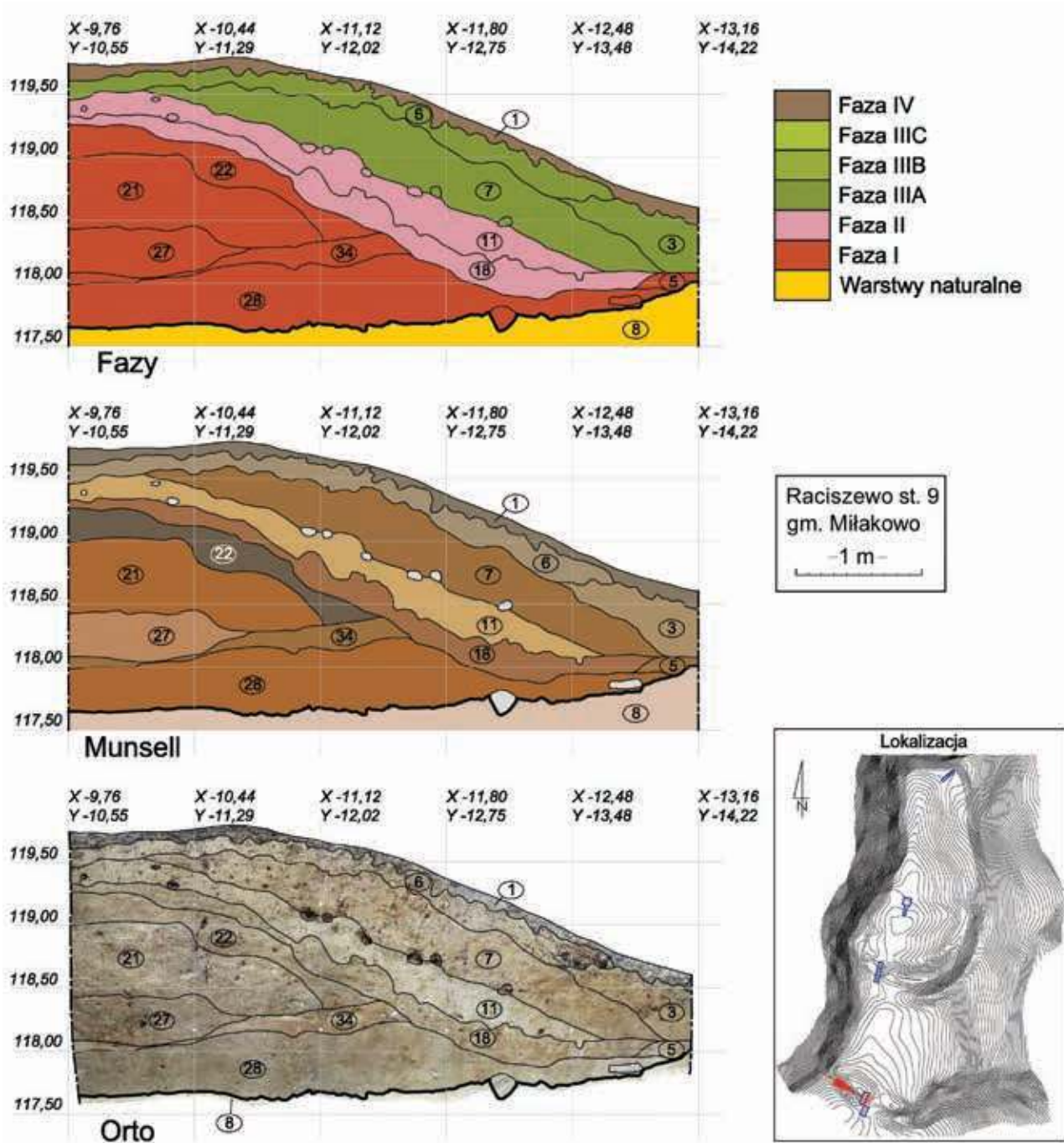

Ryc. 20. Raciszewo, st. 9. Stratygrafia widoczna w ścianie północnej wykopu 1 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

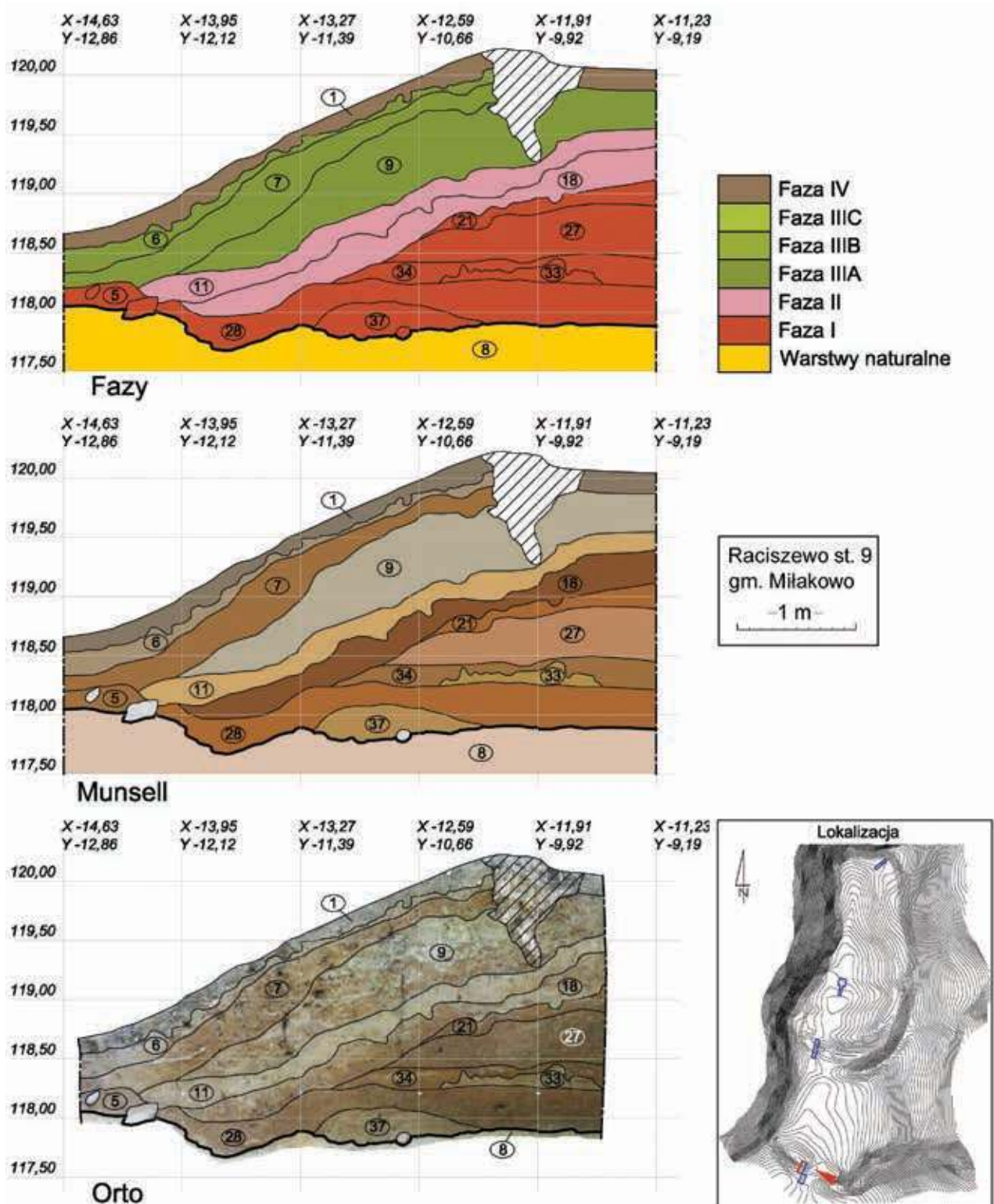

Ryc. 21. Raciszewo, st. 9. Stratygrafia widoczna w ścianie północnej i południowej wykopu 2 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

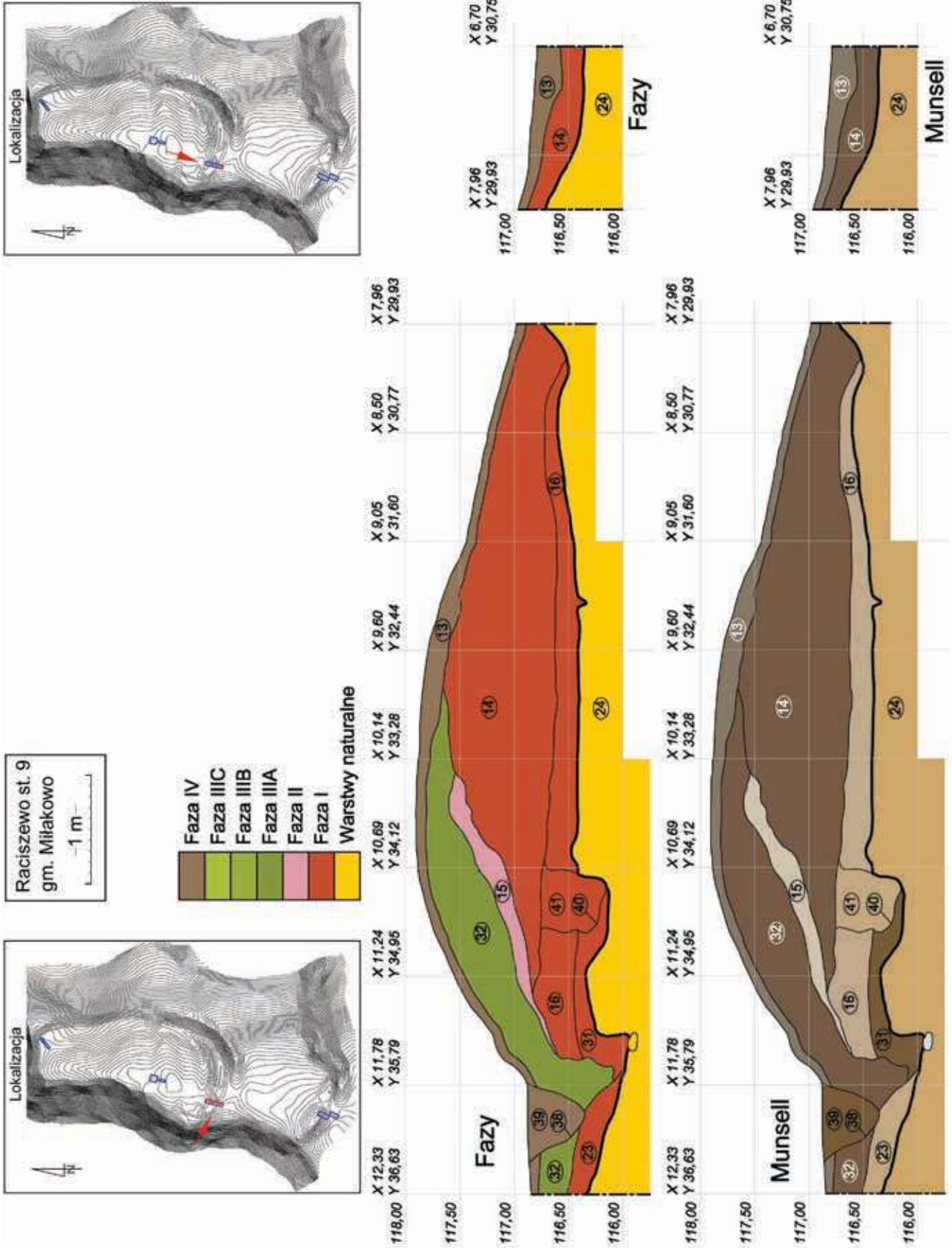

Ryc. 22. Raciszewo, st. 9. Stratygrafia widoczna w ścianie wschodniej wykopu 2 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

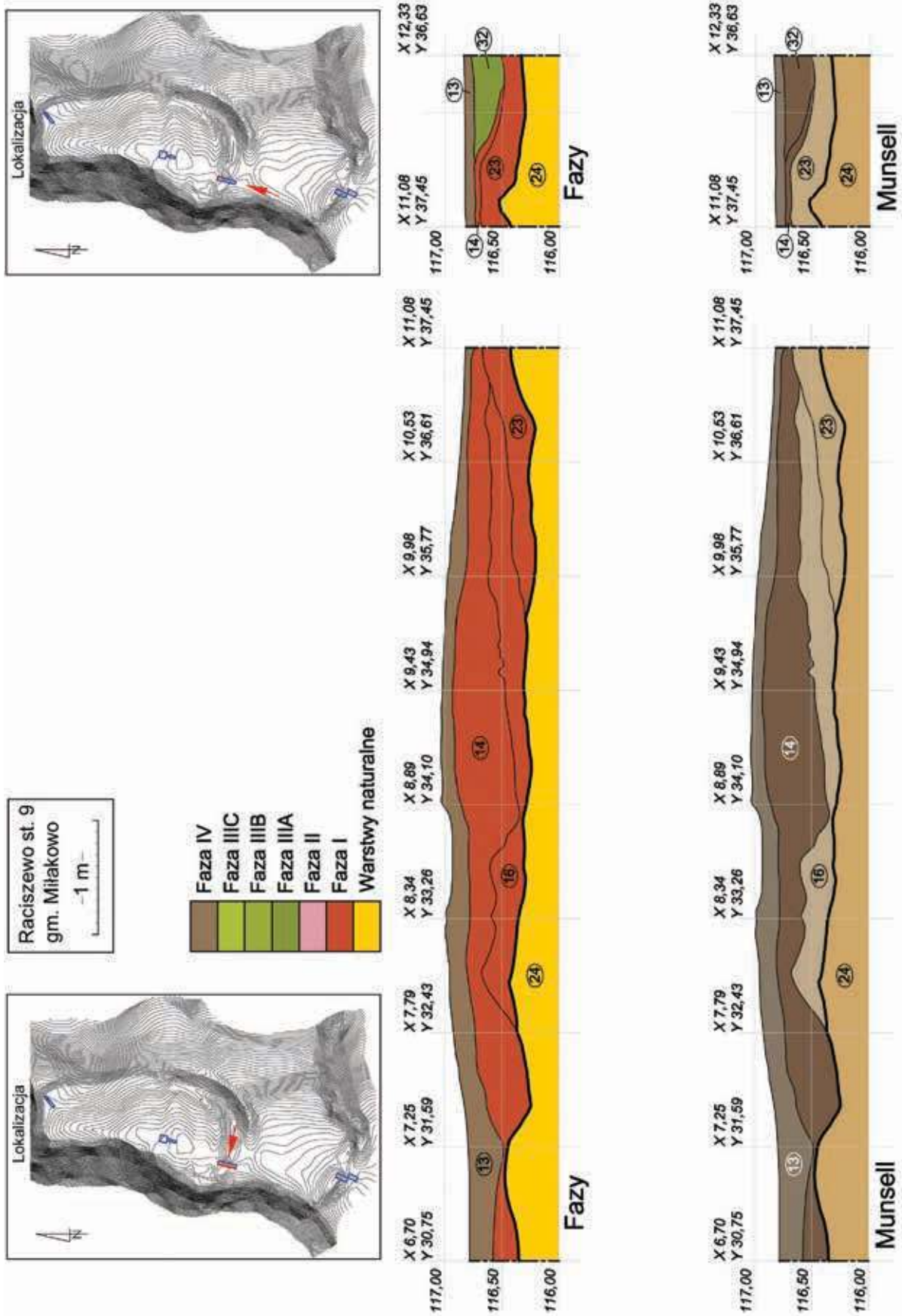

Ryc. 23. Raciszewo, st. 9. Stratygrafia widoczna w ścianie zachodniej wykopu 2 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

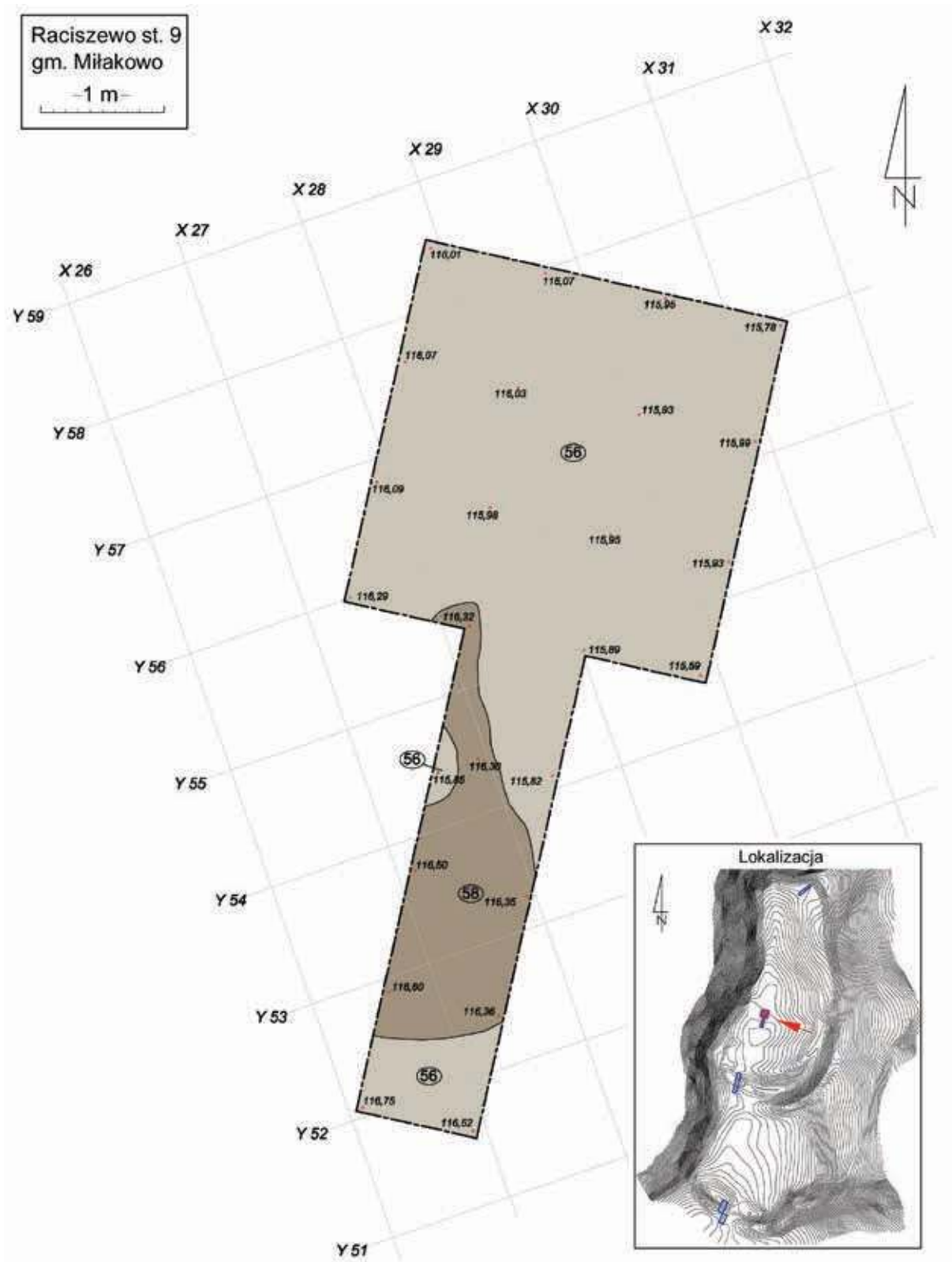
Ryc. 24. Raciszewo, st. 9. Stratygrafia widoczna w ścianie wschodniej i południowej wykopu 3 (oprac. K. Rabiega i R. Solecki)

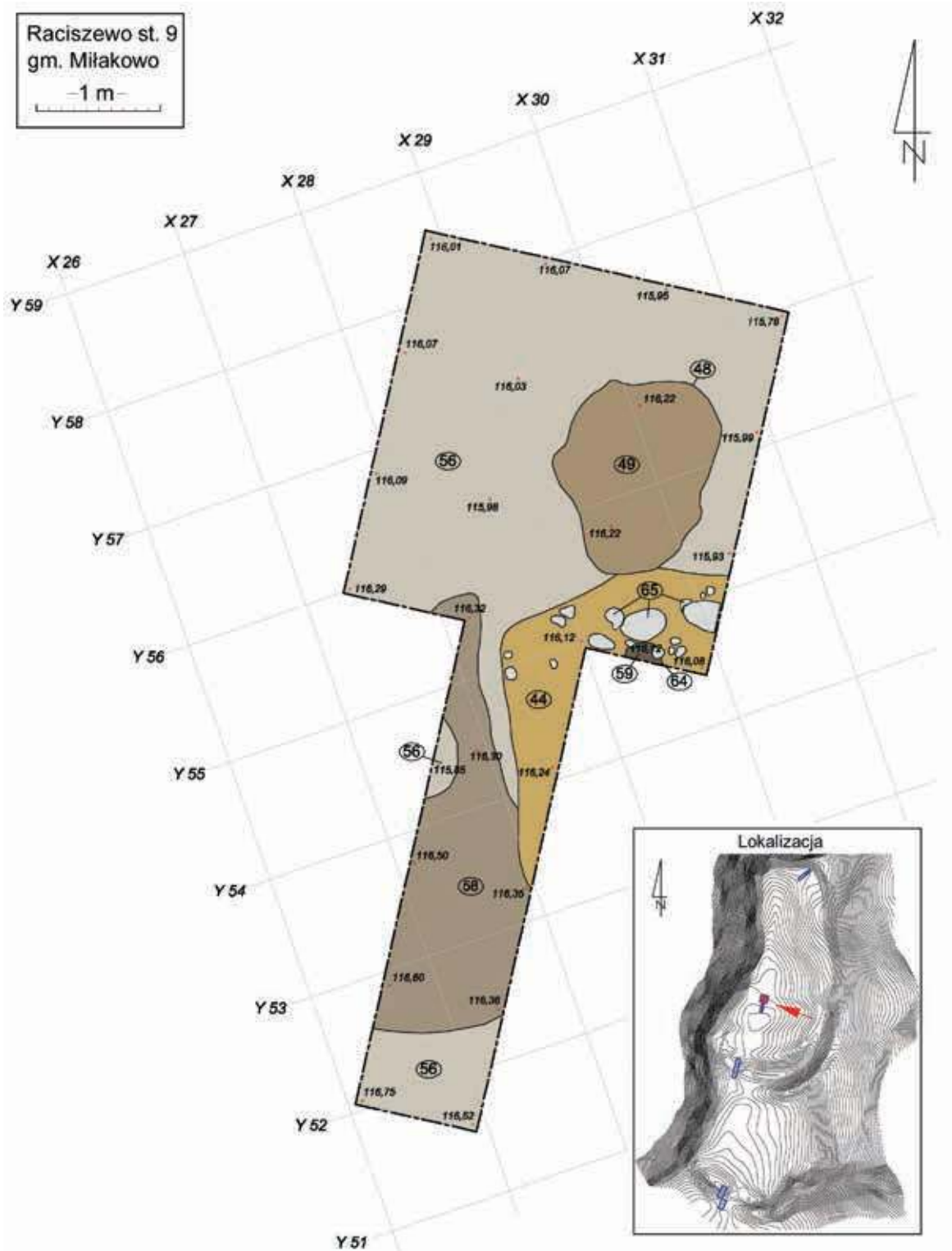
Raciszewo, st. 9

Ryc. 25. Raciszewo, st. 9. Stratygrafia widoczna w ścianie północnej i zachodniej wykopu 3 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

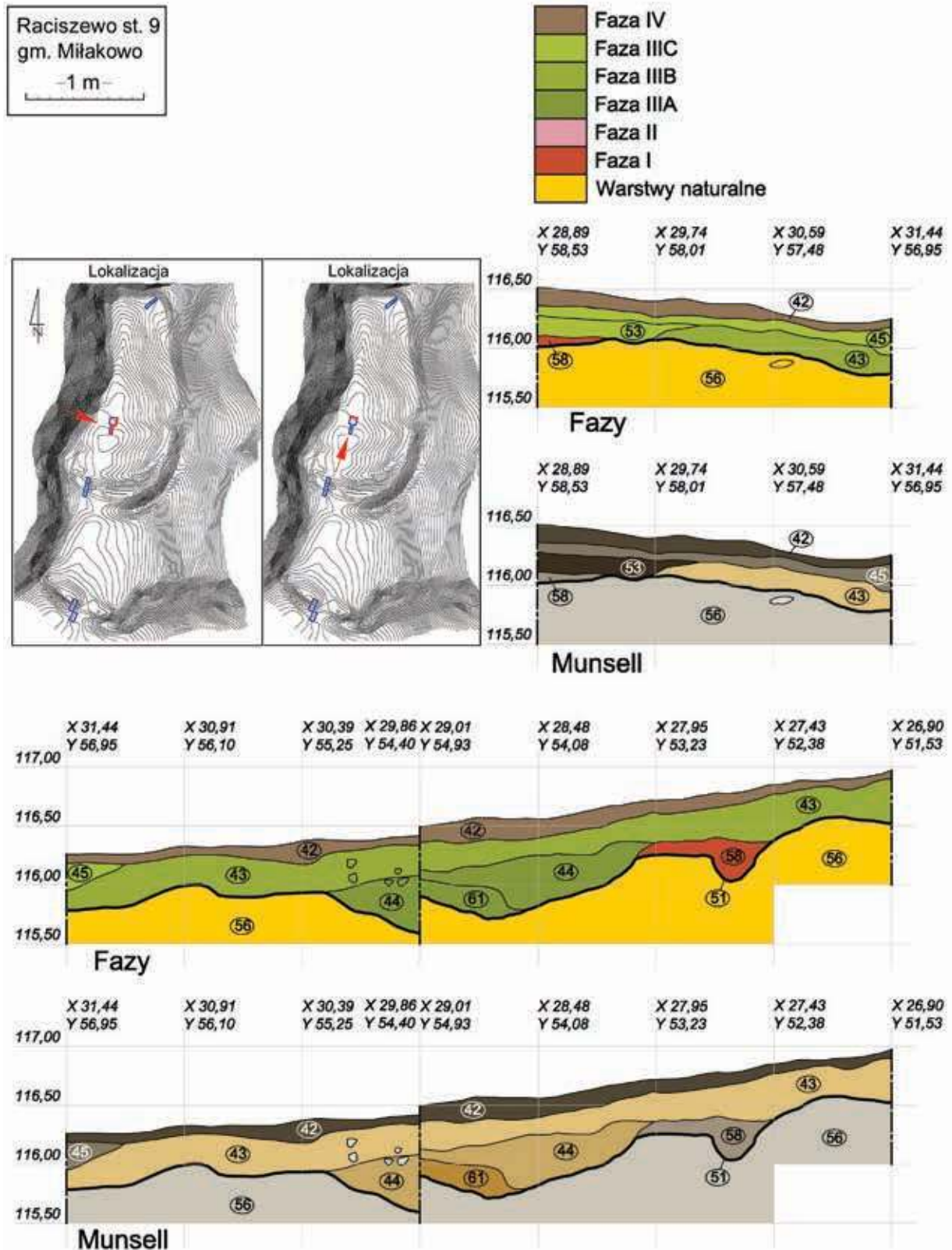

Ryc. 26. Raciszewo, st. 9. Plan nawarstwień i obiektów z Fazy I w wykopie 4 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

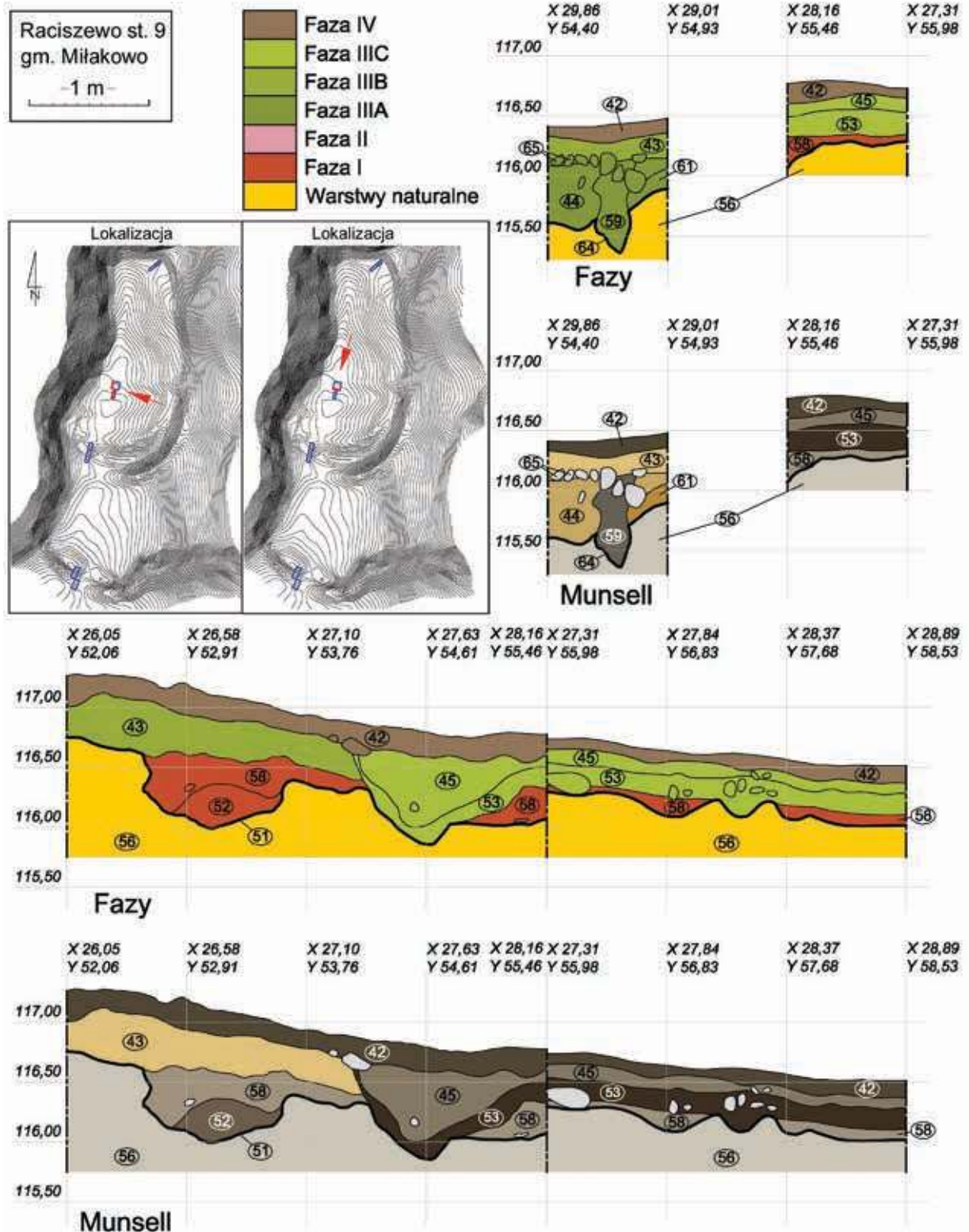

Ryc. 27. Raciszewo, st. 9. Plan nawarstwień i obiektów z Fazy IIIA w wykopie 4 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

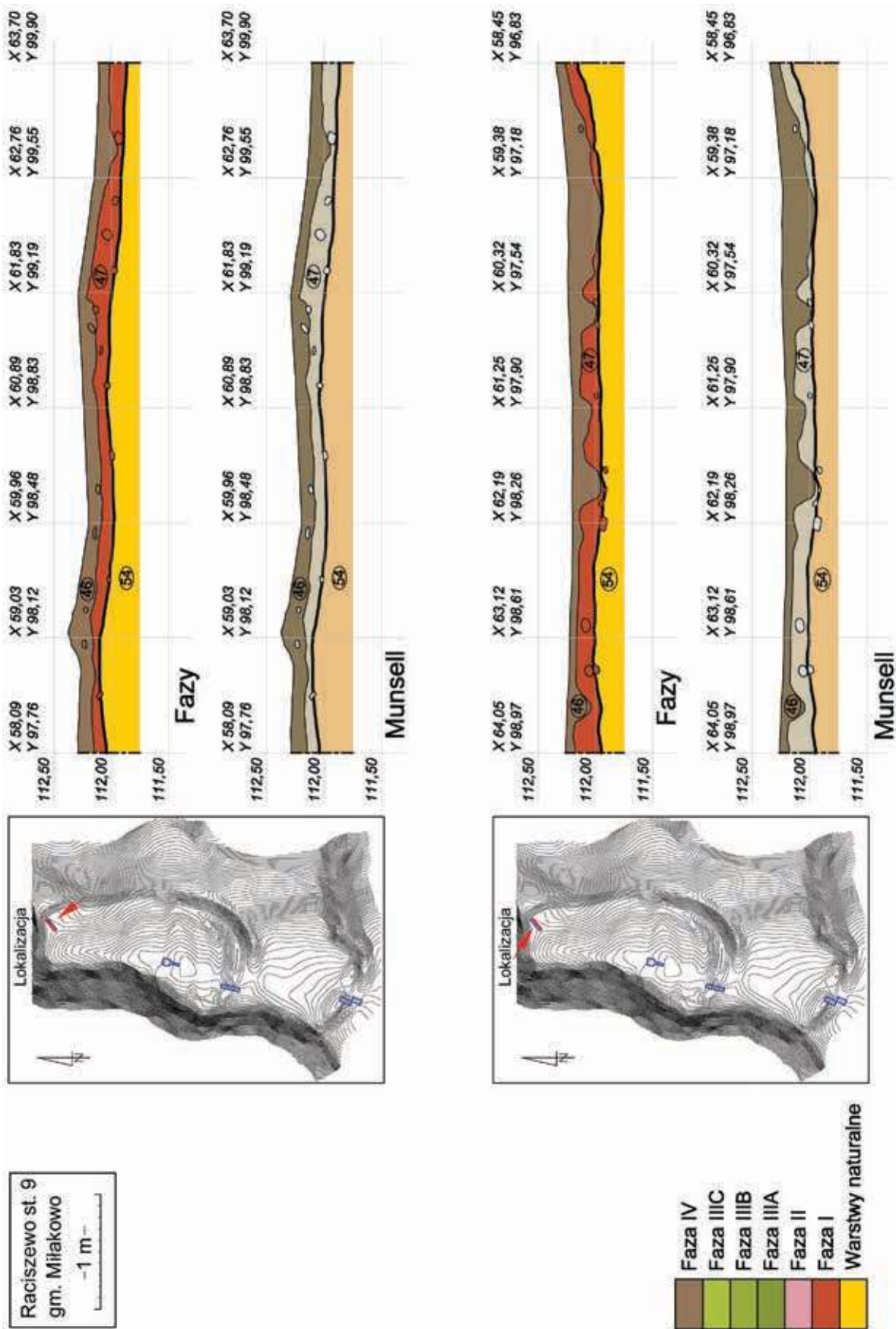

Ryc. 28. Raciszewo, st. 9. Przekroje przez stratyfografię nawarstwień w wykopie 4 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

Ryc. 29. Raciszewo, st. 9. Przekroje przez stratygrafię nawarstwień w wykopie 4 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

Ryc. 30. Raciszewo, st. 9. Przekroje przez stratygrafię nawarstwień w wykopie 5 (oprac. K. Rabięga i R. Solecki)

Tabela 1. Opis poszczególnych jednostek stratygraficznych grodziska w Raciszewie (oprac. K. Rabięga)

Numer jednostki stratygraficznej	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
1=4	-	1, 2	Fosa południowa i wał zewnętrzny	X=-15,89- -9,76; Y=-18,51- -9,19	Jednorodna warstwa próchniczna o spójnej strukturze sedimentu; w jej obrębie liczne kamienie; humus leśny; miąższość do 20 cm	10YR 5/2	-	2, 3, 5, 6, 9
2	-	1	Fosa południowa	X=-15,89- -11,70; Y=-18- -14,40	Niejednorodna, piaszczysto-gliniasta ziemia; wypełnisko fosy; miąższość do 45 cm	7,5YR 6/6	1, 3	5
3	-	1, 2	Południowe podnóże wału zewnętrznego	X=-13,60- -12,48; Y=-14,30- -13,48	Warstwa zbitej gliny; wypełnisko fosy; miąższość do 30 cm	10YR 6/4	1, 6	2, 5, 7
5	-	1, 2	Fosa południowa i podnóże wału zewnętrznego	X=-15,89- -11,70; Y=-18,51- -12,50	Warstwa gliny z wtrętami zglinionego piasku; poziom użytkowy; miąższość do 60 cm	7,5YR 5/6	1, 2, 3, 7, 11, 18	8, 28
6	-	2	Południowy stok wału zewnętrznego	X=-14,63- -9,76; Y=-13,80- -9,60	Warstwa zbitej jasnej gliny; nasyp wału; miąższość do 20 cm	10YR 6/3	1	3, 7, 9, 11
7=12	-	2	Południowy stok wału zewnętrznego	X=-14,63- -10,15; Y=-13,70- -10,50	Warstwa zwartej gliny i zbitego piasku; nasyp wału; miąższość do 40 cm	7,5YR 5/6	3, 6	5, 9, 11, 18
8=10=20=29	-	1, 2	Fosa południowa i wał zewnętrzny	X=-15,89- -9,76; Y=-18,51- -9,19	Zbity jasny piasek z wytrąceniami pomarańczowej gliny; calec	5Y 8/3	5, 28, 37	-
9	-	2	Południowy stok wału zewnętrznego	X=-13,95- -10,50; Y=-12,12- -9,19	Niejednorodna warstwa sypkiego piasku z frakcjami gliniastymi; nasyp wału; miąższość do 60 cm	2,5Y 7/2	1, 6, 7	11
11=17=19	-	2	Wał zewnętrzny	X=-14,15- -9,76; Y=-13,48- -9,19	Zbity bielcowy piasek z drobnymi węgielkami drzewnymi; warstwa erozyjna; miąższość do 25 cm	10YR 6/6	6, 7, 9	5, 18, 28
13	-	3	Wał wewnętrzny	X=6,70-12,33; Y=29,93-37,45	Próchnicza warstwa piaszczystej ziemi; humus leśny; miąższość do 25 cm	10YR 5/2	38	14, 32
14	-	3	Wał wewnętrzny	X=6,70-11,50; Y=29,93-37,45	Zbita glina; w jej obrębie drobne kamienie; nasyp wału; miąższość do 90 cm	7,5YR 4/3	13, 15, 32	16, 23, 24, 40, 41
15	-	3	Północny stok wału wewnętrznego	X=10,20-11,50; Y=33,40-35,50	Zbity zgliniony bielcowy piasek; warstwa erozyjna; miąższość do 18 cm	10YR 8/2	32	14, 16
16	-	3	Podstawa wału wewnętrznego	X=7,79-11,40; Y=30,30-37,10	Zbity zgliniony piasek z rdzawymi wtrętami i drobnymi węgielkami drzewnym; podstawa wału wewnętrznego; miąższość do 35 cm	10YR 7/3	14, 15, 32, 40	23, 24, 31
18=26	-	2	Południowy stok wału zewnętrznego	X=-13,95- -9,76; Y=-13,60- -9,19	Piaszczysta warstwa z rdzawymi gliniastymi wtrętami; warstwa osuwiskowa ze szczytu wału; miąższość do 25 cm	5YR 4/6	7, 11	5, 21, 22, 27, 28, 34
21=25	-	2	Wał zewnętrzny	X=-12,50- -9,76; Y=-12,02- -9,19	Piaszczysto-gliniasta warstwa układająca się pasmami; górna warstwa nasypu wału z wczesnej epoki żelaza; miąższość do 55 cm	5YR 5/8	18, 22	27, 34
22	-	2	Wał zewnętrzny	X=-11,30- -9,76; Y=-12,20- -9,50	Warstwa piaszczysta; nasyp wału; miąższość do 25 cm	10YR 4/2	18	21, 34
23	-	3	Zagłębienie przy wale wewnętrznym	X=9,70-12,33; Y=35,60-37,45	Piaszczysta warstwa z węgielkami drzewnymi i wtrętami rdzawej gliny; poziom użytkowy; miąższość do 30 cm	10YR 7/4	14, 16, 31, 32, 38	24
24=30	-	3	Wał wewnętrzny	X=6,70-12,33; Y=29,93-37,45	Zbita, piaszczysto-gliniasta warstwa; calec	5YR 4/4	14, 16, 23, 31, 40	36
27	-	2	Wał zewnętrzny	X=-12,70- -9,76; Y=-11,40- -9,19	Gliniasto-piaszczysta ziemia; nasyp wału; miąższość do 40 cm	5YR 6/6	18, 21	34
28=35	-	2	Wał zewnętrzny	X=-14,10- -9,76; Y=-14- -9,19	Gliniasta warstwa z wtrętami żółtego piasku; występowały drobne węgle drzewne; nasyp wału; miąższość do 50 cm	5YR 5/8	5, 11, 18, 33, 34	8, 37
31	-	3	Podstawa wału wewnętrznego	X=10,69-11,78; Y=34,12-35,79	Zgliniony piasek z występującymi węgielkami drzewnymi; warstwa pod nasypem wału; miąższość do 25 cm	10YR 4/4	16, 32, 40	23, 24
32	-	3	Północny stok wału wewnętrznego	X=9,85-12,33; Y=32,70-37	Gliniasta ziemia; najmłodszy nasyp wału; miąższość do 65 cm	7,5YR 4/3	13, 38,	14, 15, 16, 23, 31
33	-	2	Wał zewnętrzny	X=-12,40- -9,80; Y=-10,50- -9,19	Soczewki gliniasto-piaszczyste w nasypie wału; miąższość do 13 cm	2,5Y 6/6	34	28

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki stratygraficznej	Numer obiektu	Numer wykopu	Polozenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
34	-	2	Wał zewnętrzny	X=-13,15 - -9,76; Y=-12,40 - -9,19	Zwarta gliniasta ziemia; nasyp wału; miąższość do 13 cm	7,5YR 5/6	18, 21, 22, 27	28, 33
36	-	3	Wał wewnętrzny; S część wykopu	X=8-8,75; Y=29-31,20	Zbity piasek; calec	10YR 7/4	24	-
37	-	2	Wał zewnętrzny	X=-13,20 - -12,30; Y=-11,30 - -10,30	Piaszczysto-gliniasta ziemia; nasyp wału; miąższość do 30 cm	10YR 6/6	28	8
38	38	3	Zagłębienie przy wale wewnętrznym	X=11,78-12-20; Y=35,79-36,50	Obiekt o przekroju owalnym w planie, lejowaty w profilu; widoczny w E profilu wykopu; współczesny wkop; głębokość 53 cm		39	13, 23, 32
39	38	3	Zagłębienie przy wale wewnętrznym	X=11,78-12-20; Y=35,79-36,50	Gliniasto-piaszczyste wypełnisko współczesnego wkopu 38; miąższość do 53 cm	10YR 4/4	-	38
40	40	3	Podstawa wału wewnętrznego	X=10,69-11,05; Y=34,12-34,60	Obiekt widoczny w E profilu, kształt nieregularny przekrój podłużny zbliżony do prostokąta; dół posłupowy z poziomym użytkowego pod nasypem wału; szerokość ok. 54 cm; głębokość 60 cm		14, 41	16, 24, 31
41	40	3	Podstawa wału wewnętrznego	X=10,69-11,05; Y=34,12-34,60	Zbita glina; wypełnisko obiektu (dołu posłupowego) 41; miąższość do 60 cm	10YR 7/4	14	40
42	-	4	Majdan grodziska	X=26,05-31,44; Y=52,06-58,53	Piaszczysta ziemia; humus leśny; miąższość do 20 cm	2,5Y 3/2	-	43, 45, 53
43	-	4	Majdan grodziska	X=26,05-31,44; Y=51,53-58,01	Zgliniony piasek, warstwa erozyjna po opuszczeniu grodziska we wczesnym średniowieczu; miąższość do 40 cm	2,5Y 8/6	42, 45, 53, 66	44, 48, 49, 56, 58, 59, 64, 65
44	-	4	Majdan grodziska	X=27,31-30,10; Y=53,23-58,53	Gliniasta ziemia; warstwa użytkowa; miąższość do 45 cm	2,5Y 7/6	43, 64, 65	56, 58, 61
45	-	4	Majdan grodziska	X=27,31-31,44; Y=55,46-58,53	Piasek z wtrętami węgla drzewnego; pozostałość drewnianej konstrukcji; miąższość do 60 cm	2,5Y 5/2	42	43, 48, 49, 53, 66
46	-	5	Północna krawędź grodziska	X=58,09-64,05; Y=96,83-99,90	Niejednorodna piaszczysta ziemia; humus leśny; miąższość do 27 cm	2,5Y 5/3	-	47, 50
47	-	5	Północna krawędź grodziska	X=58,09-64,05; Y=96,83-99,90	Luźna piaszczysta ziemia; niejednorodna; warstwa użytkowa; miąższość do 15 cm	2,5Y 8/2	46, 50	54, 55
48	48	4	Majdan grodziska	X=30-31,20; Y=55-56,50	Obiekt z wypełniskiem 49; w N części wykopu; owalny kształt; wym. 120 x 160 cm; jama gospodarcza; gł. 30 cm		43, 45, 49	56
49	48	4	Majdan grodziska	X=30-31,20; Y=55-56,50	Piaszczysta ziemia z dużą ilością węgla drzewnych, polepą i ceramiką; wypełnisko obiektu 48; miąższość do 25 cm	10YR 6/3	43, 45	48
50	-	5	Północna krawędź grodziska	X=62-63,35; Y=98,55-99,50	Pokład sypkiego piasku z wtrętami węgla drzewnych; relikty rozłożonego drewna; miąższość do 8 cm	10YR 6/2	46	47
51	51	4	Majdan grodziska	X=26,30-27,70; Y=-52,38-53,50	Obiekt w planie owalny, wym. 64 x 80 cm; jama gospodarcza; gł. do 50 cm		52, 58	56
52	51	4	Majdan grodziska	X=26,50-27; Y=52,80-53,50	Lekko zgliniony piasek z węglami drzewnymi, wypełnisko obiektu 51; miąższość do 35 cm	10YR 4/2	58	51
53	-	4	Majdan grodziska	X=27,31-30; Y=54-58,53	Piaszczysto-gliniasta ziemia; warstwa użytkowa, znajdujący się przy bruku kamiennym 66; miąższość do 30 cm	10YR 2,5/2	42, 45, 66	43, 56, 58
54	-	5	Północna krawędź grodziska	X=58,09-61; Y=96,83-98,65	Piasek o dość zbitej strukturze z wtrętami rdzawej gliny; warstwa naturalna	10YR 7/4	47	55
55	-	5	Północna krawędź grodziska	X=60,60-64,05; Y=-97,90-99,90	Sypki piasek; warstwa naturalna	10YR 8/6	47, 54	-
56=57=60=62=63	-	4	Majdan grodziska	X=26,05-31,44; Y=52,06-58,53	Sypka ilasta ziemia z soczewkami i pasmami gliny; warstwa naturalna	2,5Y 8/1	43, 44, 48, 51, 53, 58, 61, 64	-
58	-	4	Majdan grodziska	X=26,40-28,16; Y=52,38-55,98	Piaszczysto-ilasta ziemia z wtrętami węgla drzewnego; warstwa użytkowa funkcjonowania majdanu we wczesnej epoce żelaza; miąższość do 40 cm	10YR 6/2	43, 44, 53	51, 52, 56
59	64	4	Majdan grodziska	X=29,33-29,53; Y=54,55-54,75	Tłustawy piasek z węgielkami drzewnymi; wypełnisko dołu posłupowego 64; relikty pala; widoczny w ścianie S; miąższość do 65	2,5Y 4/1	43, 65	64

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki stratygraficznej	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
61	-	4	Majdan grodziska	X=28,48–29,10; Y=54,15–54,93	Sypki piasek z rdzawymi wtrętami; warstwa użytkowa; miąższość do 20 cm	10YR 6/8	44, 64, 65	56
64	64	4	Majdan grodziska	X=29,33–29,53; Y=54,55–54,75	Podłużny obiekt o nieregularnym kształcie profilu; dół posłupowy; widoczny w ścianie S; szer. ok. 20 cm; gł. 65 cm		43, 59, 65	44, 56, 61
65	-	4	Majdan grodziska	X=29,01–29,86; Y=54,40–55	Skupisko kamieni; związane z dołem posłupowym 64; kamienie o dł. od 15 do 30 cm		43	44, 59, 61, 64
66		4	Majdan grodziska	X= 27,84–30,20; Y=56,85–58,45	Bruk kamienny o regularnej strukturze; kamienie śr. 10–25 cm		45	43, 53

dwa fragmenty ceramiki; a także bielkowa szaro-żółta warstwa zbitego piasku z wtrętami czarnymi i brunatnymi, w której występowały węgle drzewne 11=17=19 (ryc. 22). Na wewnętrznym wale grodziska (W3) zadokumentowano erozyjną warstwę bielcowego jasnoszarego zbitego zglionionego piasku 15, w której odkryto jeden fragment ceramiki.

Faza III - średniowiecze

Wał zewnętrzny grodu (W2) został podsypyany prawdopodobnie w okresie wczesnego średniowiecza, jednak nie potwierdza tego materiał zabytkowy. Ślady osadnictwa średniowiecznego w postaci materiału zabytkowego odkryto jedynie na majdanie grodziska (W4).

Faza IIIA - wczesne średniowiecze

W warstwach nasypu wału zewnętrznego znajdowały się wtórnie zdeponowane fragmenty ceramiki datowane na wczesną epokę żelaza. Nasyp składał się z warstwy jasnobezowo-szarego sypkiego piasku z gliniastymi frakcjami 9; zwartej pomarańczowo-żółtej i ciemnoceglastej gliny ze zbitym piaskiem 7=12, w której odnaleziono jeden fragment ceramiki datowanej na wczesną epokę żelaza. Poniżej humusu, w obniżeniu przy wale znajdowała się warstwa gliny 3 (także widoczna w W1) oraz warstwa zbitej jasnej gliny z ciemnoszarymi i pomarańczowymi wtrętami 6, w której odkryto trzynaście fragmentów ceramiki datowanej na wczesną epokę żelaza. Wewnętrzny wał grodziska został podsypyany w okresie wczesnego średniowiecza warstwą brunatno-rdzawej gliniastej ziemi 32.

Na tę podfazę składają się także warstwy zalegające bezpośrednio nad warstwą naturalną na majdanie grodziska. Powstały prawdopodobnie poprzez erozję ukształtowanego wcześniej terenu i tworzyły warstwę użytkową. Jest to warstwa ciemnożółtego sypkiego piasku z rdzawymi wtrętami 61, a także jasnożółta glina 44. W warstwy te wkopany został słup, którego relikty odkryto w postaci dołu posłupowego 64 z wypełniskiem ciemnoszarego lekko tłustawego piasku z węgielkami drzewnymi 59 (ryc. 29). W wypełnisku

tym natrafiono na jeden fragment ceramiki datowany na wczesną epokę żelaza. Z dołem posłupowym związane było skupisko kamieni 65, a które prawdopodobnie stanowiło rodzaj zabezpieczenia słupa. Ponadto, do tego okresu przypisać należy również duży owalny obiekt 48 (o wymiarach 120 x 160 cm) znajdujący się w północnej części wykopu, który stanowił pozostałość po jamie gospodarczej (ryc. 27). Jego wypełniskiem była warstwa ciemnoszarego piasku 49 z dużą ilością węgla drzewnych, polepą oraz fragmentami ceramiki.

Faza IIIB - opuszczenie grodziska we wczesnym średniowieczu

Śladem opuszczenia grodziska we wczesnym średniowieczu jest warstwa erozyjna powstała na majdanie. Warstwa składała się z jasnożółtego zglinionego piasku 43, w której natrafiono na ponad osiemdziesiąt fragmentów ceramiki, z czego dwadzieścia cztery datowane są na średniowiecze.

Faza IIIC - ślady osadnictwa w średniowieczu

W okresie średniowiecza na majdanie grodziska przeprowadzono pewne prace ziemne, których ślady odsłonięto w obrębie wykopu 4. Uformowano zagłębienie, przecinając warstwę 43 i 58, a w miejscu wkopu powstał poziom użytkowy złożony z ciemnobrunatanego gliniastego piasku 53. Na warstwie tej zalegał bruk kamienny 66 (kamienie do średnicy 10–25 cm) o dość regularnym owalnym kształcie (ryc. 29). Powyżej zadokumentowano szaro-żółty piasek z wtrętami węgla drzewnego 45, który stanowił ślad po spalanej konstrukcji drewnianej.

Faza IV - opuszczenie grodziska i poziom współczesny

Poziom świadczący o opuszczeniu grodziska i zaprzestaniu jego użytkowania stanowił humus leśny z czarną zbitą ziemią 1=4 zarejestrowany na zewnętrznym wale grodziska i w obniżeniu przy jego południowym

stoku (W1, W2). Na wewnętrznym wale (W3) na warstwach kulturowych zalega ciemnoszaro-brunatna warstwa próchnicza 13. W zagłębieniu przywałowym w profilu E zaobserwowano obiekt o workowatym kształcie 38, z wypełniskiem ciemnoszaro-brunatnego zglinionego piasku z wtrętami brunatnej gliny 39. Na majdanie grodziska (W4) w warstwie humusu leśnego 42 odkryto dwa wtórnie zdeponowane fragmenty ceramiki datowane na wczesną epokę żelaza. Na północno-wschodniej krawędzi powierzchni grodziska (W5) humus leśny składał się z szaro-brunatnego piasku z wtrętami żółtego piasku 46.

ZNALEZISKA

URSZULA KOBYLIŃSKA

Ceramika

Na stanowisku 9 w Raciszewie odkryto 384 fragmenty ceramiki zabytkowej, w tym 286 fragmentów z wczesnej epoki żelaza i 98 fragmentów z epoki wczesnego średniowiecza (tab. 2).

Nawarstwienia powstałe w fazach II i IIIC nie zawierają dużej liczby materiału ceramicznego. Są to głównie niecharakterystyczne małe fragmenty,

głównie brzuśców ceramiki gładkiej i o powierzchni chropowatej. Liczny materiał zabytkowy pochodzi z nawarstwień Fazy I (117 fragmenty ceramiki), Fazy IIIA (97 fragmentów) i Fazy IIIB (81 fragmentów). Nawarstwienia faz I, II i IV zawierają materiał zabytkowy z wczesnej epoki żelaza. Natomiast w nawarstwieńiach z faz IIIA, IIIB i IIIC, wśród licznych fragmentów z wczesnej epoki żelaza, głównie brzuśców o powierzchni gładkiej i chropowatej, wystąpiły też fragmenty ceramiki z wczesnego średniowiecza.

Ogólna charakterystyka zespołu ceramicznego

Zachowane fragmenty ceramiki są silnie rozdrobnione i zawierają się w przedziałach wielkościowych od 2 do 10 cm (tab. 3). Najliczniejsze dwie grupy wielkościowe: fragmenty o wielkości 3 i 4 cm, zawierają taką samą liczbę – po 113 ułamków ceramiki w każdej grupie – co stanowi łącznie prawie 3/4 całego analizowanego materiału ceramicznego z tego stanowiska.

Materiał ceramiczny z Raciszewa, st. 9 charakteryzuje także duży stopień zniszczenia powierzchni oraz krawędzi ułamków. Kategorią erozji III, która grupuje mocno zerodowaną ceramikę, charakteryzuje się 82 fragmenty, a do kategorii II, która grupuje

Tabela 2. Zestawienie ilościowe fragmentów ceramiki z grodziska w Raciszewie, st. 9 (oprac. U. Kobylińska)

Jednostka stratygraficzna	Wylewy			Szyjki	Brzuśce							Części przydłonne	Dna				Fragmenty przepalone	Fragmenty o wypukłej powierzchni	Chronologia		Liczba fragmentów łącznie			
	Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)	Ornamentowane		Rodzaj powierzchni					Przepalone	Ornamentowane		Liczba fr. ogółem	Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)	Lekko wklęsłe			Płaskie	Walek dookołny		Podsypka	Wczesna epoka żelaza	Wczesne średniowiecze
					Chropowate	Gładkie	Wyściane	Szorstkie	Nieokreślone															
2	1	4	1		4	1						5									6		6	
5	1	5			1							1										2		2
14					1	1						2										2		2
16	1	4			3	5	7		1			16										17		17
23	2	7			1	3	1					5										7		7
28=35	1	6				15						15	1								11	17		17
47	2	12			4	18				2		24										26		26
51, 52	2	12	1	2	13	6			5			24									1	28		28
58	1	4			6	5						11									1	12		12
15						1																1		1
18=26					1							1	1									2		2
6	1	?			8	2						10	1									2		12
7						1			1			2										2		2
44	4	10			16	10		2		3	1	31									2	30	2	35
48, 49	4	26		1	8	3		21	3		12	35	1	1	20	1		1	1		3	10	36	46
59							1		1			2										2		2
43	10	20		1	13	23		25		7	9	68	1	1	13	1		1	1	1	4	54	27	81
45	2	5		1	6	2		19	1		6	28	8	3	24		1		1		9	9	33	42
53					1	1						2									1	2		2
42	1	3	1		1				1			2									1	3		3
46	4	19			9	22				4		35										39		39
Suma	37	137	3	5	96	121	9	75	13	16	28	326	13	5	57	2	1	2	3	1	35	286	98	384

Tabela 3. Fragmentacja i erozja fragmentów ceramiki z grodziska w Raciszewie, st. 9 (oprac. U. Kobylińska)

Jedn. strat.	Kategorie wielkościowe [cm]										Stopień erozji				Suma
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	I	II	III	
2		1	2	2	1								1	5	6
4					1									1	1
5			1	1									2		2
6		4	4	3		1							10	2	12
7				1	1									2	2
14				1	1							1		1	2
15				1								1			1
16	1	6	5	3		1		1				8	4	5	17
23		2	5									1	2	4	7
26							2						2		2
35	1	5	3	4	1	2		1					6	11	17
42			1	1	1								3		3
43		2	23	26	14	6	5	3				28	35	17	80
44		1	9	13	6	3	2	1				13	16	6	35
45		3	15	15	6	2		1			4	27	2	9	42
46		2	8	8	10	3	5	1		2		1	34	4	39
47		6	7	3	4	4	2					10	14	2	26
48, 49		1	20	13	8	3			1		1	13	27	5	46
51, 52			9	8	4	3	2	2				7	16	5	28
53				2									2		2
58			1	6	2	2	1					4	7	1	12
59				2										2	2
Suma	2	33	113	113	60	30	19	10	1	2	5	114	183	82	384

ułamki o wyraźnie zatartych brzegach, zaliczono 168 fragmentów, co w sumie stanowi $\frac{3}{4}$ wszystkich znalezionych fragmentów ceramiki. Znalezione fragmenty naczyń wykazują ślady silnego wypłukania powierzchni, zdarcia czy też odłupania warstwy powierzchniowej lub wręcz silnego przepalenia na całej zachowanej powierzchni lub tylko częściowego z jednej strony fragmentu.

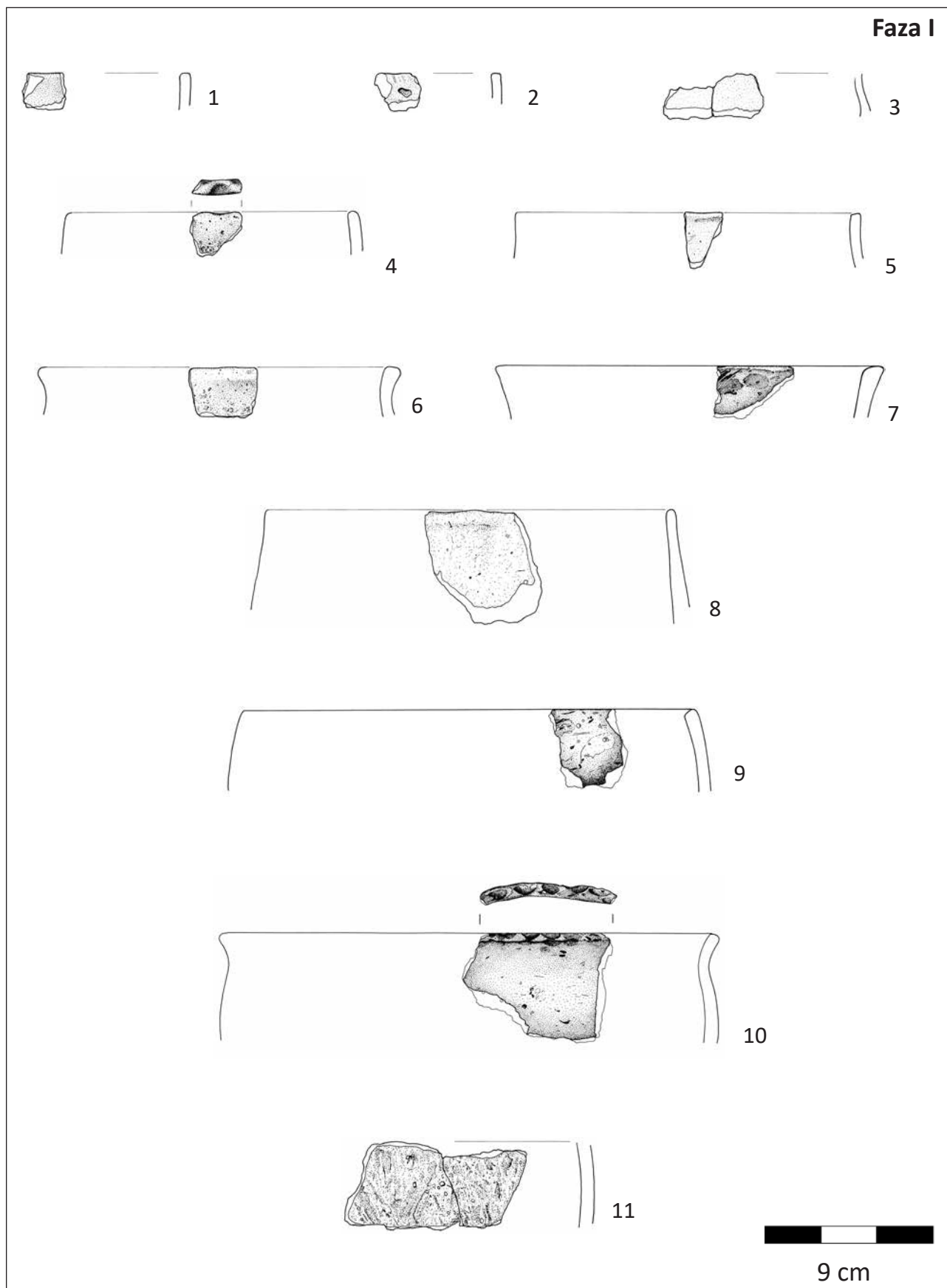
Wśród ułamków ceramiki zarejestrowano 41 górnych części naczyń z zachowanym wylewem, choć w siedmiu przypadkach fragmentaryczność zachowania czy też odłamaniem samego brzegu wylewu uniemożliwiło określenie średnicy naczynia. Odkryto jedynie pięć fragmentów den oraz 13 części przydennych i aż 329 brzuśców naczyń, z których jedynie pochodzące z epoki wczesnego średniowieczna – w liczbie 26 – były pokryte ornamentem w postaci poziomych żłobien dookołnych.

Ceramika z wczesnej epoki żelaza

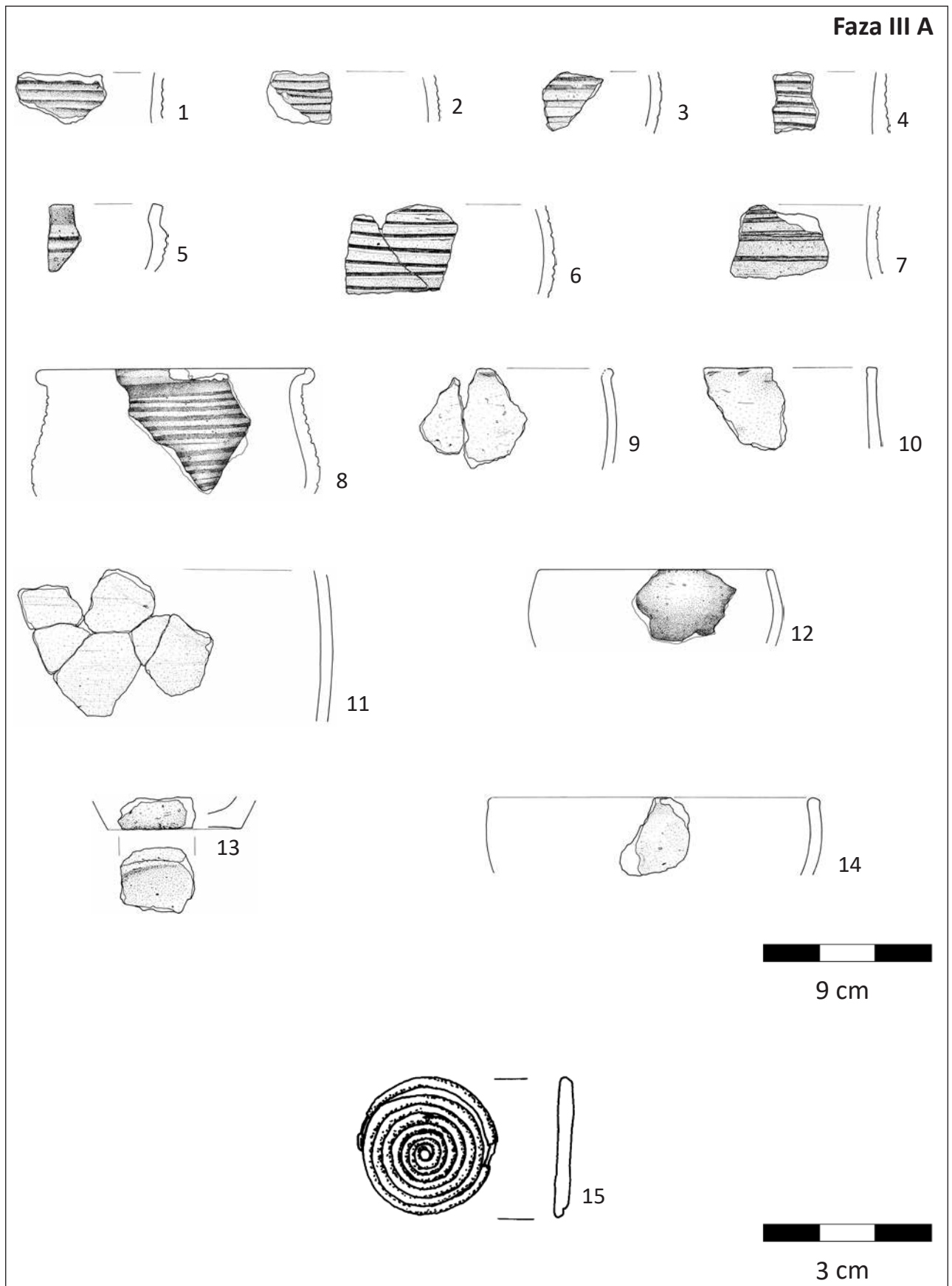
Technologia wytwarzania naczyń

Analizowane górne części naczyń z wczesnej epoki żelaza reprezentują różne rodzaje naczyń, przeważnie o ściankach zewnętrznych jasnej barwy: czerwono-brązowej, żółtawo-czerwonej czy czerwono-żółtej (5YR 5/4, 5/6, 6/6, 6/8), często od wewnątrz wygładzonych lub wypolerowanych, szczególnie w przypadku mis. Naczynia z tego okresu wykonywane były ręcz-

nie za pomocą łączenia wałków i zacierania miejsc ich połączeń. Zachowane małe fragmenty górnych części naczyń, mające przeważnie wokół wylewów powierzchnie wygładzane, mogły pochodzić z naczyń o chropowatych brzuścach, na co wskazują nikił resztki domieszki na skrajach tych ułamków, jak również ze względu na współwystępujące z nimi liczne części brzuśców chropowatych, które mogły pochodzić z tychże garnków (np. tabl. 1:4). Niektóre egzemplarze naczyń pokryte zostały warstwą tłustej glinki czerwono-czarnej (2,5YR 2,5/1) lub czarnej (7,5YR 2,5/1), uszczelniającej wewnątrz (np. tabl. 1:8–9). Warstwa powierzchniowej tłustej glinki jest zwykle bardzo cienka, ale szczelnie pokrywa masę ceramiczną z domieszką tworzącą trzon ścianki naczynia, co szczególnie dobrze jest widoczne na ułamku naczynia o częściowo odłupanej, a częściowo startej powierzchni wypolerowanej, ze śladami wyświecenia (tabl. 3:7). Na większości analizowanych naczyń zaobserwować można ślady procesów formowania: między innymi ślady łączeń wałków na odłamanach częściach (tabl. 1:8 – tu doklejanie wałka nastąpiło od zewnątrz i ścianka jest znacząco pogrubiona, uwydatniając brzusiec), zlepnię gliny na ściankach od wewnątrz, co nie zakłóciło kształtu ścianki (tabl. 2:10), formowania wylewu przez ugniatanie palcami, co spowodowało wystąpienie wgłębień po formowaniu palcami po zewnętrznej stronie (tabl. 1:7), a także odciski źdźbeł traw i innych domieszek organicznych (tabl. 1:9–10), czy otwory po ziarnach domieszki (tabl. 1:2; 3:8). Naczynia są słabo

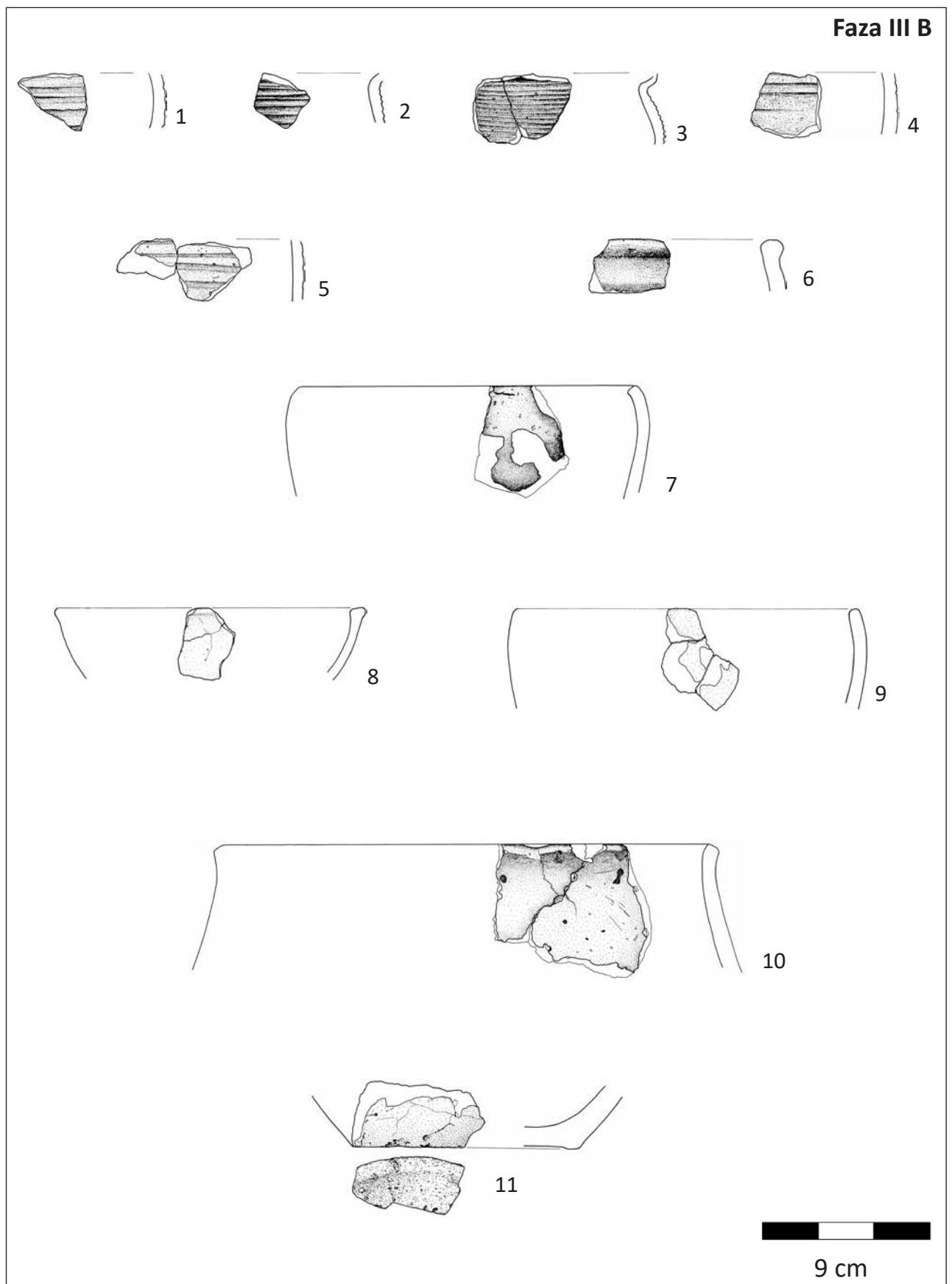

Tablica 1. Raciszewo, st. 9. Znalaziska z nawarstwień Fazy I (rys. A. Chojnacka-Banaszkiewicz i D. Wach)

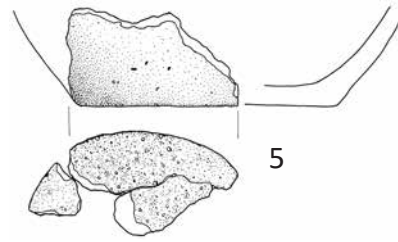
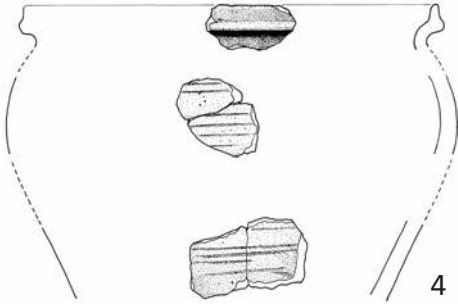
Tablica 2. Raciszewo, st. 9. Znalaziska z nawarstwień Fazy IIIA (rys. A. Chojnacka-Banaszkiewicz, P. Potocka i D. Wach)

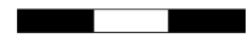
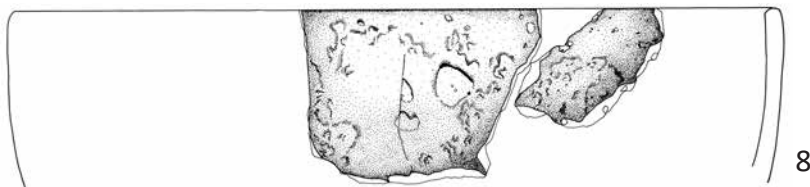
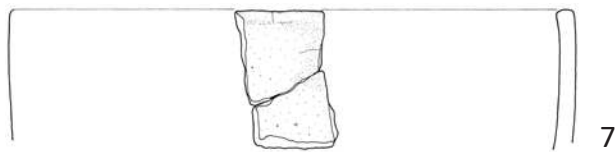
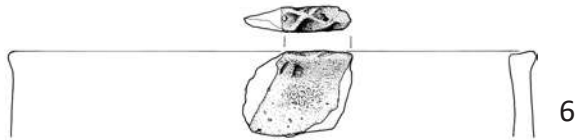

Tablica 3. Raciszewo, st. 9. Znaleźiska z nawarstwień Fazy III B (rys. A. Chojnacka-Banaszkiewicz i D. Wach)

Faza III C

Faza IV

9 cm

Tablica 4. Raciszewo, st. 9. Znajdźiska z nawarstwień Fazy III C i IV (rys. A. Chojnacka-Banaszkiewicz i D. Wach)

opracowane i wypalone, na co wskazuje rozwarstwiająca się glina z licznymi szparami w przełamie, duża ilość domieszki i krucha, rozsypująca się masa ceramiczna, czy łamliwość i w rezultacie rozdrobnienie materiału. Makroskopowa analiza przełamów wskazuje na słabe wyrobienie masy ceramicznej i użycie gliny z domieszką o zróżnicowanej granulacji, zarówno drobnego piasku, jak i różowych ziaren kanciastych o wielkości od 0,05 cm do 0,5 cm, czy też miki. Przełamy są dwulub trójbarwne o wyrazistych kolorach.

Formy naczyń

Ze względu na znaczne rozdrobnienie materiału i fragmentaryczność zachowania możemy jedynie – na podstawie niewielkich fragmentów górnych z wylewem – domniemywać wystąpienia w Raciszewie, st. 9 takich form, jak duże naczynia zasobowe, duże i średnie garnki do gotowania, miski, czarki, czerpaki, formy wazowate, amfory, dzbany czy kubki.

Głównie wystąpiły w tym zespole duże i średniej wielkości naczynia o zachylonych, ściętych, prostych brzegach (tabl. 1:1–2, 4, 9; 3:7, 9; 4:8). Zachowane większe fragmenty dużych form reprezentowane są przez naczynia zachylone, lekko baniaste o powierzchniach głównie gładkich i zagładzanych oraz lekko chropowatych. Chropowacenie ścianek wykonywano poprzez niewielkie nawarstwienie glinki z drobnymi ziarnami, co tworzy drobne zmarszczki ukośne lub drobne i niskie zgrubienia glinki na powierzchni (tabl. 1:4, 11; 4:6).

Zarówno formy o zachylonym brzegu, jak i naczynia esowate mają górą wygładzane ścianki i ornamentowane wylewy wyraźnymi wgłębieniami (tabl. 1:4, 10; 4:6). Mogły one pełnić rolę naczyń zasobowych lub służyć do gotowania, w zależności od wystąpienia innych cech drugorzędnych, takich jak rodzaj wnętrza, wielkość czy grubość ścianek. Ślady czarnej spalenizny i zaciek na powierzchni mogą wskazywać na zastosowanie naczynia do gotowania.

Naczynie z ozdobnym brzegiem z jednostki stratygraficznej 42 (tabl. 4:6) ma bardzo starannie opracowaną, równą, silnie wypolerowaną część górną, z szerokim wylewem, ornamentowanym głębokim zaplataniem. Ścianki mają bardzo jasną kremową z obu stron barwę, a powierzchnia od wewnątrz jest bardzo starannie wygładzona. Strona zewnętrzna uległa częściowemu starciu. Jest to średniej wielkości (średnica wylewu ok. 20 cm) masywny garnek, być może zasobowy. Garnkowate naczynie o gładkiej powierzchni i esowatym profilu z wylewem ornamentowanym zaszczypywaniem (tabl. 1:10), jest barwy jasnobraźowej (7,5YR 6/4), a od wewnątrz szarej. Jest to duże, masywne naczynie o dużej średnicy wylewu, które mogło mieć różne zastosowanie. Wielkość może świadczyć o wykorzystaniu go do przechowywania produktów. Zaobserwowano na jego powierzchni ślady mocnej spalenizny pod wylewem. Forma ta

ma swe analogie np. w osadzie II, w miejscowości Żubronajcie, st. 3, gm. Krasnopol, pow. sejneński na Suwalszczyźnie⁵.

Mniejsze formy, o powierzchniach wypolerowanych i wyświeconych najczęściej obustronnie wskazują na lepiej wykonane różnorodne naczynia stołowe (tabl. 1:3, 5, 8; 2:9–10). Małe średnice wylewu, cienkościennosc i silne wypolerowanie ze szczególnym uwzględnieniem wnętrza wskazuje, że są to formy takie, jak małe i duże miski, czarki, kubeczki czy czerpaki (tabl. 2:9–10, 12, 14; 3:7). Małe miseczki i głębokie miski mają równe, mocno wypolerowane ścianki barwy brązowej lub czarnej.

Niewielki fragment z wychylonym, szerokim i wyświeconym brzegiem (tabl. 1:7) z odciskami palców, jest jedynym egzemplarzem wypolerowanego, dużego naczynia z długą szyjką o formie wylewu podobnej do amfor, znanych z wielu stanowisk z wczesnej epoki żelaza.

Trzy zniszczone części dużego naczynia z wylewem lekko wychylonym o długiej szyjce mogą pochodzić z naczynia wazowatego (tabl. 3:10). Było to szeroko-otworowe masywne naczynie o powierzchni równej, wyświeconej z obu stron, z widoczną cienką warstwą tłustej glinki barwy jasnobraźowej (5YR 6/8).

Słabiej opracowane naczynia, o kostropatej powierzchni i o wygładzonych jedynie szerokich wylewach i masywnych ściankach, to być może garnki pokryte chropowaceniem jedynie w dolnych partiach. Garnki tego typu mogły służyć różnorodnym celom, także do gotowania lub przechowywania pożywienia (tabl. 1:6). Podobne duże naczynie, o średnicy wylewu wynoszącej ok. 20 cm, o pogrubionym brzegu (tabl. 3:6), ma powierzchnię wygładzoną i mocno wypolerowaną od wewnątrz. Masywność i dobre opracowanie powierzchni wpływało niewątpliwie na szczelność ścianek, co wskazuje, że mogło być wykorzystywane do przechowywania pożywienia.

Fragment naczynia o prostych ściankach i z płaskim wylewem, o średnicy wylewu wynoszącej ok. 16 cm (tabl. 2:10), z wygładzonymi obiema stronami ścianki, barwy jasnopomarańczowej, ma analogie w materiale z osady w Paprotkach Kolonii, st. 41, gm. Miłki, pow. giżycki⁶.

Fragmenty ceramiki odkryte na stanowisku 9 w Raciszewie reprezentują różnorodne formy naczyń charakterystyczne dla wczesnej epoki żelaza. Wydaje się, że zestaw form naczyń, zarówno garnków zachylonych jak i esowatych, z dłuższą szyjką czy mis z poszerzonym brzegiem, znajduje odpowiedniki w materiałach z wczesnej epoki żelaza z II fazy kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z Pojezierza Iławskiego⁷.

⁵ Szymański 1998: tabl. 10.

⁶ Karczewski 1998: tabl. 4:3.

⁷ Hoffmann 1999a: tabl. 61:12; 74:4; 138:3–5; 139: 17, 19.

Ceramika wczesnośredniowieczna

Na stanowisku 9 w Raciszewie znaleziono 98 fragmentów ceramiki obtaczanej, wczesnośredniowiecznej, najprawdopodobniej na złożu wtórnym w czterech jednostkach stratygraficznych: 44, 49 z Fazy IIIA, z 43 z Fazy IIIB; 45 z Fazy IIIC. W analizowanym materiale zidentyfikowano 5 fragmentów naczyń z wylewem, dwie górne części małego naczynia z uszkodzonym brzegiem, 9 części przydennych, 5 fragmentów den pochodzących z trzech den oraz 77 brzuśców, z których 26 jest ornamentowanych poziomymi żłobieniami.

W obiekcie 48 z Fazy IIIA znaleziono większy górny fragment naczynia z zachowanym odchylonym, zaokrąglonym wylewem z mocnym wgłębieniem na pokrywę (tabl. 2:8). Niewielkich rozmiarów średnica wylewu oraz esowate ukształtowanie ścianki, wydzielenie szyjki i niskie umieszczenie baniastego brzuśca wskazuje, iż może jest to fragment naczynia stołowego, służącego do podawania pożywienia. Proporcje takie kryją sporą pojemność mimo małej średnicy wylewu, która z kolei zapewniała dłuższe utrzymywanie ciepłoty pokarmu. Cała powierzchnia jest pokryta głębokimi, regularnymi żłobieniami poziomymi, szerokości ok. 0,2 cm każde. Jest to naczynie dobrze opracowane, o ściankach równej grubości, obtaczane do załomu brzuśca, barwy żółtawo-czerwonej (5YR 5/8) z szarym okopceniem od wewnątrz.

Dwie górne części naczynia z mocno uszkodzonym wylewem są ozdobione wąskimi, regularnymi żłobieniami poziomymi na całej zachowanej części. Pochodzą z cienkościennego, niedużego, baniastego naczynia (tabl. 3:3). Sądząc po wielkości i proporcjach jest to mniejsza wersja analogicznego naczynia opisanego wyżej.

W nawarstwieniach zarówno Fazy IIIA, jak i IIIB, znaleziono dużą liczbę brzuśców ornamentowanych żłobieniami (tabl. 2:1–8; 3:1–5). Jest to ornament regularnych, głębokich, równych żłobień. Częściej jest to ryty ornament wykonany ostrym rylcem, a powierzchnie naczyń były zagładzane po wykonaniu ornamentu. Generalnie można zaobserwować zasadę rycia węższych żłobień górną pod wylewem i szerszych dołem. W nawarstwieńcach Fazy IIIC zachowane fragmenty charakteryzują się płytkimi żłobieniami w dużych odstępach wykonane płaskim rylcem lub przegłębienia przedzielone wałeczkami (tabl. 4:1–4).

Spośród zachowanych dolnych części naczyń, dwie mają dna lekko wklęsłe z regularnym, niskim wałkiem dookolnym o szerokości 0,3–0,5 cm i podsypką z drobnych ziaren na całej zachowanej powierzchni (tabl. 2:13; 3:11); jedna dolna część naczynia ma dno płaskie z zatartym wałkiem i podsypką grubych ziaren (tabl. 4:5).

Niewielka liczba fragmentów ozdobionych ma jednolity charakter. Są to żłobki poziome, regularne, starannie wykonane, przeważnie głębokie, wykonane rylcem wąskim lub szerokim (0,2–0,3 cm); rzadziej

występują żłobki nierównej szerokości, niekiedy nieciągłe, zanikające, o przebiegu nieregularnym lub drobne, cienkie rysy (tabl. 2:7, 11; 3:4; 4:1, 3–4). Ubogi zestaw form i fragmentaryczność zachowania ceramiki wczesnośredniowiecznej nie sprzyja precyzyjności w datowaniu. Analizowane fragmenty naczyń mają szorstkie powierzchnie barwy brązowej, zagładzane, z równymi, niskimi brzegami żłobków. W przełamie – przeważnie jednobarwnym – widoczna jest domieszka drobnych, białych ziaren oraz miki. Biorąc pod uwagę jakość wykonania den oraz wyżej opisanego dzbana są to naczynia wykonane warsztatowo, i jak się wydaje można je datować na koniec XIII w.

Zabytki wydzielone

W warstwie 6, wiązanej z ceramiką z wczesnej epoki żelaza, powstałej w Fazie IIIA, odsłonięto fragment przedmiotu wykonanego z okrągłego drutu z brązu, o średnicy 0,1 cm, ułożonego spiralnie w postaci okrągłej tarczki o średnicy całkowitej 2,3 cm, składającej się z ośmiu zwojów (ryc. 31 i tabl. 2:15). Brak zakończenia spirali uniemożliwia pewne określenie funkcji przedmiotu. Tarczki spiralne bywają częścią różnych przedmiotów. Mogły to być naramienniki lub zawieszki⁸. Wielkość i delikatny charakter spiralnej tarczki z Raciszewa, st. 9 skłania do przekonania, że jest to część szpili. Szpile ze spiralnymi główkami znane są z wielu stanowisk osadniczych wczesnej epoki żelaza, np. z Burkatu, gm. Działdowo, pow. działdowski, Kierwin, gm. Kiwity, pow. lidzbarski, Wielowski, gm. Zalewo, pow. iławski, z międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy⁹. Często także pochodzą ze znalezisk skarbów. Szpile z tarczką spiralną, genetycznie związane z kulturą „łużycką”, należą do typu najbardziej rozpowszechnio-

⁸ Chudziakowa 1974, tabl. 20:7; 34:3.

⁹ Ł. Okulicz 1970: tabl. 23:2, 10; J. Okulicz 1973: ryc. 128, 130; Chudziakowa 1974: tabl. 15:1, 12; 31:1; 34:1, 5.

Ryc. 31. Raciszewo, st. 9. Główka szpili z wczesnej epoki żelaza (fot. J. Wawrzyniuk, oprac. K. Rabięga)

nych ozdób zarówno na obszarze wiązonym z kulturą pomorską, jak i na obszarze Mazur, grupy zarówno zachodniomazurskiej, jak i grupy sambijskiej. Trudno jednak ustalić ich dokładną proveniencję. Znane są z obszaru Wielkopolski, Pomorza, Śląska i Kujaw¹⁰. Występują w materiałach zabytkowych stanowisk od schyłkowych okresów epoki brązu. Chronologię tarczok spiralnych z drutu o przekroju okrągłym można wiązać z okresem halsztackim D, choć formy te na trudnym do przebycia, odizolowanym, zalesionym obszarze Mazur mogą być także wiązane z okresem wczesnolateńskim¹¹.

SZCZĄTKI ROŚLINNE

MARIA LITYŃSKA-ZAJĄC

I MAGDALENA MOSKAL-DEL HOYO

Analizie paleobotanicznej poddano 22 próby ziemi z grodziska w Raciszewie, st. 9, z czego pięć z pobranych prób nie zawierało materiału roślinnego. Pozyskano po dwie próby z jedenastu wytypowanych jednostek stratygraficznych należących do nawarstwień z wczesnej epoki żelaza i średniowiecza¹².

Z Fazy I (wczesna epoka żelaza) próby gleby pobrano z sześciu jednostek, które zalegały na majdanie oraz na wałach grodziska. Jednostki, które znajdowały się na obszarze majdanu (W4) to lekko zgliniony piasek 52, będący wypełniskiem jamy gospodarczej, a także ilasto-piaszczysta warstwa użytkowa z wtrętami węgla drzewnych 58. Kolejne próby pochodziły z warstwy zglinionego piasku z rdzawymi wtrętami 31, która zalegała w zagłębieniu przy wewnętrznym wale grodziska (W3). Ponadto próby sedymentu pobrano z warstw nasypu wału zewnętrznego (W2): zglinionego piasku z drobinami węgla 28=35, gliniasto-piaszczystej warstwy 27 oraz piaszczystej warstwy 22.

Z Fazy II (opuszczenie grodziska z wczesnej epoki żelaza) próby pobrano z bielicowej warstwy zbitego piasku z wtrętami węgla drzewnych 11=17=19, znajdującej się na wale zewnętrznym (W2).

Z Fazy III (średniowiecze) pobrano i poddano analizie próby gleby z warstw zalegających na majdanie. Fazę IIIA reprezentowała warstwa tłustawego piasku z węglami drzewnymi 59, stanowiąca wypełnisko dołka posłupowego. Z Fazy IIIB była to erozyjna warstwa zglinionego piasku 43. Natomiast nawarstwienia Fazy IIIC stanowiły jednostki: gliniasto-piaszczysta warstwa użytkowa 53 oraz piaszczysta warstwa z wtrętami węgla 45, będąca pozostałością konstrukcji drewnianej.

Wyniki badań paleobotanicznych (tab. 4) ujawniły, że wśród oznaczonych roślin, największy udział we wczesnej epoce żelaza stanowiły zboża

(45%), na co wskazują szczątki w postaci ziarniaków. Z drzew największy procent stanowiły szczątki drewna dębu (12,5%) i leszczyny pospolitej (8,8%). Mniejszy procent stanowiły ziarniaki pszenicy zwyczajnej (5,8%), nasiona komosy białej (4,2%), drewno i łyko lipy (3%), drewno olszy (2,4%), jabłoniowych (2,4%), topoli/wierzby (2,2%), grabu pospolitego (2,2%), brzozy (1,5%) i pozostałych liściastych (3%). Znikomą rolę odgrywało proso zwyczajne (0,9%), jesion wyniosły (0,9%), rdest (łącznie 1,7%), szczaw (łącznie 0,9%), fiołek (0,4%), klon (0,4%), wiąz (0,4%), babka lancetowata (0,2%), goździkowate (0,2%), trawy (0,2%), sosna zwyczajna (0,2%), jeżyna (0,2%), wierzba (0,2%) oraz brzożowate (0,2%).

W okresie wczesnego średniowiecza różnorodność występujących roślin w warstwach użytkowych jest dużo mniejsza. Warto zauważyć, że z tego okresu pozyskano także mniejszą ilość poszczególnych taksosów niż z nawarstwień wczesnej epoki żelaza. We wczesnym średniowieczu, podobnie jak we wcześniejszych fazach dużą rolę na grodzisku odgrywało drewno dębu (18,9%). Dość sporą część wśród roślin oznaczonych stanowiły także nasiona komosy białej (16,6%) i zboża (łącznie 17,2%). W mniejszym procencie występowało drewno brzozy (12,4%) i leszczyny pospolitej (10,6%), a także olszy (4,7%), grabu pospolitego (3%), jesionu wyniosłego (3%), topoli/wierzby (3%) i pozostałych drzew liściastych (4%). Najmniejszą część wśród oznaczonych roślin stanowiło drewno klonu (1,2%), owoce rdestu i rdestówki powojowatej (łącznie 2,4%), a w śladowych ilościach także drewno borówki brusznicy (0,6%), topoli (0,6%), lipy (0,6%), brzożowatych (0,6%) i jabłoniowych (0,6%).

CHRONOLOGIA STANOWISKA

KAMIL RABIEGA I JOANNA WAWRZENIUK

Na podstawie analizy materiału ceramicznego wydzielono dwie główne horyzonty chronologiczne. Pierwszy należy wiązać z I i II fazą funkcjonowania grodziska i stanowi okres wczesnej epoki żelaza. Z tego okresu pochodzi większość pozyskanego materiału ceramicznego, jak również główka szpili z brązu. Powstał wówczas zewnętrzny i wewnętrzny wał, ukształtowany i użytkowany fosę oraz majdan, który ograniczony był zagłębieniem przywałowym.

Osadnictwo z wczesnej epoki żelaza zostało potwierdzone datowaniem metodą termoluminescencyjną ceramiki zalegającej w warstwie poziomym użytkowego na obszarze majdanu (warstwa 58). Przebadana próba została wydatowana na przedział 130 r. p.n.e. – 150 r. n.e.¹³

Drugim horyzontem jest okres wczesnego średniowiecza, związany z użytkowaniem grodu w Fazie

¹⁰ Kostrzewski 1955: 152, 1958: 189, 1966.

¹¹ Ł. Okulicz 1970: 52; J. Okulicz 1973: 286.

¹² Opis metody: Lityńska-Zajac i Moskal-del Hoyo 2016.

¹³ Kobyliński 2016: 107.

Tabela 4. Lista roślin oznaczonych na podstawie spalonych szczątków z grodziska w Raciszewie, st. 9 (oprac. M. Lityńska-Zajac i M. Moskal-del Hoyo)

Nazwa taksonu	Typ szczątku	Liczba okazów (wczesna epoka żelaza)	Liczba okazów (wczesne średniowiecze)
<i>Panicum miliaceum</i>	ziarniak	4	-
<i>Triticum aestivum</i>	ziarniak	26	-
<i>Cerealia</i> indet.	ziarniak	204	2
<i>Cerealia</i> indet.	zarodek	-	26
<i>Cerealia</i> indet. vel <i>Poaceae</i> indet.	źdźbła	-	1
<i>Chenopodium album</i>	nasiono	19	28
<i>Fallopia convolvulus</i>	owoc	-	1
<i>Plantago lanceolata</i>	nasiono	1	-
<i>Polygonum aviculare</i>	owoc	1	-
<i>Polygonum lapathifolium</i>	owoc	3	-
<i>Polygonum mite</i>	owoc	1	2
<i>Polygonum persicaria</i>	owoc	-	1
<i>Rumex crispus</i>	owoc	2	-
<i>Polygonum</i> sp.	owoc	1	-
<i>Rumex</i> sp.	owoc	2	-
<i>Viola</i> sp.	owoc	2	-
<i>Caryophyllaceae</i> indet.	nasiono	1	-
<i>Poaceae</i> indet.	ziarniak	1	-
<i>Carpinus betulus</i>	drewno	9	5
<i>Carpinus betulus</i>	owoc	1	-
<i>Corylus avellana</i>	drewno	40	18
<i>Fraxinus excelsior</i>	drewno	4	5
<i>Pinus sylvestris</i>	drewno	1	-
<i>Vaccinium vitis-idaea</i>	drewno	-	1
<i>Acer</i> sp.	drewno	2	2
<i>Alnus</i> sp.	drewno	11	8
<i>Betula</i> sp.	drewno	7	21
<i>Populus</i>	drewno	-	1
<i>Populus</i> sp. vel <i>Salix</i> sp.	drewno	10	5
<i>Quercus</i> sp.	drewno	57	32
<i>Rubus</i> sp.	nasiono	1	-
<i>Salix</i> sp.	drewno	1	-
<i>Tilia</i> sp.	drewno	12	1
<i>Tilia</i> sp.	łyko	2	-
<i>Ulmus</i> sp.	drewno	2	-
<i>Betulaceae</i>	drewno	1	1
<i>Maloideae</i> indet.	drewno	11	1
liściaste	drewno	14	7
nieoznaczony	nieokreślony	183	-
nieoznaczony	drewno	11	3
Suma		648	172
<i>Cenococcum geophilinum</i>	sklerocja	308	19

III, kiedy wykorzystano dotychczasowe umocnienia obronne, ewentualnie nadsypując wał zewnętrzny, a także użytkowano majdan.

DZIEJE GRODZISKA W RACISZEWIE, ST. 9

Badania archeologiczne w Raciszewie pozwoliły odsłonić nawarstwienia osadnicze nierozpoznanego dotąd grodziska, które dzięki swojej wyjątkowej formie wyróżnia się na tle innych obiektów o podobnej chronologii z terenu Prus Wschodnich. Prace dostarczyły informacji zarówno o jego chronologii jak i funkcji.

Całe założenie zostało wzniesione już we wczesnej epoce żelaza (w okresie lateńskim?). Ulokowane zostało na wzniesieniu charakteryzującym się naturalnymi walorami obronnymi. Przy niewielkim nakładzie pracy zbudowano gród osłonięty wałem oraz fosą od strony wschodniej i południowej, a także podgrodzie, które również zostało ograniczone od strony południowej potężnym wałem. Dodatkowe zabezpieczenie w postaci fosy powstało przez wykorzystanie naturalnego rozcięcia erozyjnego. Gród w pierwszej fazie był intensywnie użytkowany, o czym świadczą obiekty, nawarstwienia i materiał ceramiczny odkryty we wszystkich wytyczonych wykopach. Nasyp wału

zewnętrznego w tej fazie użytkowanie sięga 1,6 m, a pierwotna wysokość wału wewnętrznego wynosiła 1,25 m.

Teren grodziska zaczęto ponownie użytkować we wczesnym średniowieczu, kiedy nadsypano wały i zorganizowano na nowo obszar majdanu. Wysokość wału zewnętrznego sięgała wówczas 2,2 m, natomiast wału wewnętrznego 1,6 m. Materiał zabytkowy z tej fazy użytkowania odnaleziono jedynie w części centralnej, na majdanie grodziska, co może świadczyć o refugialnym charakterze założenia w tym okresie. Późniejsze średniowieczne ślady osadnicze pojawiają się jedynie na majdanie, gdzie wzniesiono pewnego rodzaju konstrukcję drewnianą, przy której podczas badań odsłonięto warstwy spalenizny i bruk kamienny. Wówczas obiekt także musiał pełnić rolę jedynie refugialną.

Gród został opuszczony w średniowieczu, prawdopodobnie w XIII w. Wkrótce później miejscowość Raciszewo pojawia się po raz pierwszy w źródłach pisanych. W dokumencie z 1323 roku pod pierwotną nazwą *Rychental* miejscowość wymieniona jest jako wieś czynszowa licząca 30 włók¹⁴.

¹⁴ Leyding 1973: 92–93.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Abramek B.
1995. Grodzisko średniowieczne w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia, st. 1. Wstępne podsumowanie wyników. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 10: 103–119.
2007. Militaria z grodziska średniowiecznego w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia. *Archaeologia Historica Polona 17: Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, 95–111. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Achremczyk, S.
2006. Susz polityczne dzieje miasta, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 33–40. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Acsádi, G. i J. Nemeskéri
1970. *History of human life span and mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Andel, K.
1959. Pekáče a pece z doby hradištnej v Zemplíne. *Študijné Zvesti AÚSAV* 3: 115–129.
- Affelski, J. i Z. Dłubakowski
2011. Badania archeologiczne na wielokulturowej osadzie w Legardzie, stanowisko 1 (AZP 52–52/1), gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2005–2006, [w:] *Raport 2005–2006*, 487–495.
- Andrzejewska, A.
1997. Jeszcze o tzw. ceramice husyckiej z terenu Kujaw na przykładzie znalezisk ze Zgłowiączki, woj. wrocławskie. *Archaeologia Historica Polona* 5: 175–185.
- Ansorge, J.
2000. Mittelalterliche Kalkbrennerei in Vorpommern, [w:] U. Müller (red.), *Handwerk, Stadt, Hanse. Ergebnisse der Archäologie zum mittelalterlichen Handwerk im südlichen Ostseeraum*, 131–144. Frankfurt: Peter Lang.
- Antoniewicz J.
1949. *Rezerwat: grodzisko w Świątlinie*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego* 3: 51–77.
1954. Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu rzeki Pręgoły. *Wiadomości Archeologiczne* 20: 327–368.
1964. Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach. *Światowit* 25: 5–211.
- Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska
1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Auch, M., M. Bogucki i M. Trzeciecki
2012. Osadnictwo średniowieczne i nowożytne na stanowisku Janów Pomorski 1, [w:] M. Bogucki i B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, 1:2, 233–295. Studia nad Truso 1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Barnycz-Gupieniec, R.
1959. *Naczynia drewniane z Gdańska w XXIII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodzianensis 8. Łódź: Ossolineum.
- Baron, J. i P. Rzeźnik
1999. Wczesnośredniowieczny budynek z tzw. korytarzykiem wejściowym z osady w Obiszowie na Wzgórzach Dalkowskich. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 41: 269–280.
- Bass, W.M.
1995. *Human osteology: a laboratory and field manual*. Springfield: Missouri Archeological Society.
- Behla, A.
1888. *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*. Berlin: A. Asher.
- Beranová, M.
1979. Diskuse o tzv. pražnicích. *Archeologické rozhledy* 31 (1): 101–104.
- Bezenberger, A.
1900. Hügelgrab bei Gr. Hanswalde, Kr. Mohrungen. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 21: 88–90.
- Bieńkowska, K.
2005. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surażu, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 121–166.
- Bieńkowska, K. i N. Pachobut
2006. *Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny*. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Biermann, F. (red.)
2001. *Peningsberg. Untersuchungen zu der slawischen Burg bei Mittenwalde und zum Siedlungswesen des 7./8. Jahrhunderts am Teltow und im Berliner Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 26. Weissbach: Beier and Beran.
- Biermann, F., C. Herrmann i A. Koperkiewicz
2016. Alt Wartenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 49–70. Archaeologica Hereditas 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Błędowski, P., W. Chudziak i M. Weinkauff
2007. Wczesnośredniowieczna osada podgrodzowa i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania w latach 2004–2005), [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, 249–261. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Błoński, M.
2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu. *Archaeologia Polski* 45: 53–91.

- Boetticher, A.
1898. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. T. 3: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Oberlandes*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bérnh. Teichert.
- Boguwolski, R.
1976. Plemięta, gm. Gruta. *Informator Archeologiczny 1975*: 256–257.
- Bojanowski, M.J., U. Czarniecka, A. Gąsiński, P. Jokubauskas, U. Kobylińska, Z. Kobyliński i Ł. Kruszewski
2016. Petrografia ceramiki pradziejowej i średniowiecznej z grodzisk zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 113–171. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Bojanowski, M.J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 423–456. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Bojarski, J.
1997. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Szynwałdzie, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:] W. Chudziak (red.) *Wczesnośredniowieczny szlak ładowy z Kujaw do Prus (XI wiek): studia i materiały*, 163–186. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995–1997, [w:] M. Dworaczyk et al. (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 23.–24. października 1997 r.: materiały*, 199–210. *Acta Archaeologica Pomoranica 1*.
2007. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z Napola, jako podstawa rekonstrukcji kontaktów kulturowych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej. *Archaeologia Historica Polona 17*: 397–421.
2012a. Badania nad morfologią i stylistyką wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych z Napola na ziemi chełmińskiej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia 32*: 291–364.
2012b. *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bokiniec, A.Z.
2006. Przyczynek do znajomości materiałów z przełomu epok kamienia i brązu w obwodzie kalinińskim na podstawie badań W.I. Timofiejewa, [w:] A.Z. Bokiniec i J. Sobieraj (red.), *Pruthenia Antiqua: studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich*, t. 2: 185–195. Olsztyn: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Born, E.
1984. *Die Kunst zu Drechseln*. München: Callwey.
- Brachmann, H.
1964. Slawische Pokale aus dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1964*: 265–272.
- Brzeziński, W.
1991. Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, pow. suwalski w latach 1984–1986. *Rocznik Białostocki 17*: 372–377.
- Brzeziński, W. (red.)
2007. *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Brzostowicz, M.
1993. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Spławiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991–1992. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 2*: 115–132.
2002. *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Buikstra, J.E. i D.H. Ubelaker (red.)
1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey, Research Series 44.
- Buko, A.
1990a. Wykorzystanie zjawisk erozji ceramiki w analizach procesów formowania się stanowisk osadniczych. *Sprawozdania Archeologiczne 42*: 349–359.
1990b. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław: Ossolineum.
- Cappers, R.T.J., R.M. Bekker i J.E.A. Jans
2006. *Digitale zadenatlas van Nederland*. Groningen: Barhuis Publishing & Groningen University Library.
- Chilmon, K.
1981. Katalog zabytków z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk, woj. białostockie (z badań Akademii Medycznej w Białymstoku). *Rocznik Białostocki 15*: 211–244.
- Chlebowski, B. i W. Walewski (red.)
1890. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego.
- Chłodnicki, M. i L. Krzyżaniak (red.)
1998. *Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.

- Chmielowska, A.
1971. *Grzebień starożytny i średniowieczny z ziem polskich*. Acta Archaeologica Lodziensia 20. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Chudziak, W.
1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.)*. Toruń: Towarzystwo Krzewienia Świadomości Historycznej Civitas i Instytut Archeologii i Etnografii UMK.
1997. *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku nad Jeziorem Silm*. Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, teczka: Silm.
- Chudziak, W. i J. Bojarski
1996. *Sprawozdanie z badań na stanowisku 1 w Suszu, gm. loco w 1996 r.* Toruń: Instytut Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu (maszynopis).
1997a. *Opracowanie wyników badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łaniochu, gm. Iława, woj. olsztyńskie (stanowisko 9)*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
1997b. *Opracowanie wyników badań na stanowisku 1 w Wieprzu, gm. Iława, woj. olsztyńskie*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Chudziak, W., R. Kaźmierczak i J. Niegowski
2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*. Toruń: Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i Fundacja Amicus Universitatis Nicolai Copernici.
- Chudziakowa, J.
1974. *Kultura lużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Archeologiczne 5. Poznań: PWN.
- Chudziakowa, J. (red.)
1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Cnotliwy, E.
1973. *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*. Wrocław: Ossolineum.
1999. *Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszewicy na Kujawach*. *Studia Archeologiczne* 31: 153–241.
2013. *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2, 13–181. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Cnotliwy, E., L. Leciejewicz i W. Łosiński (red.)
1983. *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*. Wrocław: Ossolineum.
- Conwentz, H.
1892. *Pfahlbau und Burgwall von Kl.-Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg in Westpreussen*. *Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde* 3: 81–82.
1905. *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880–1905. Nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreußens. Natur und vorgeschichtlicher Kunst*. Danzig: Provinzial-Museum.
- Corpus
1973. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 1. Bezirke Rostock (Westteil), Schwerin und Magdeburg. Berlin: Akademie Verlag.
1979. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 2. Bezirke Rostock (Ostteil), Neubrandenburg. Berlin: Akademie Verlag.
- Cramer, H.
1885. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 1*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 15.
1886. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 2*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 16.
- Crome H.
1937. *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen*. *Altpreußen. Vierteljahrsschrift für Vor und Frühgeschichte* 2: 97–125.
1938. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. T. 1. Nebst alphabetischem Verzeichnis der Wehranlagen mit Angabe des Schrifttums*. *Prussia* 32: 173–209, 297–324.
1940. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens (Schluß)*. *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde* 34: 83–154.
- Czebreszuk, J.
1996. *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 7. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu i Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.
2000. *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki sznurowej*, [w:] A. Koško (red.), *Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.*, 423–454. Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. T. 3, Część 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dąbrowska, M.
1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Dąbrowski, J.
1999. *Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3: 227–254. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Demińska, M.
1963. *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.

- Dębowska, B.
2001. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cerkwini. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 3: 7–39.
- Długokęcki, W.
2006. Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku. *Pruthenia* 2: 9–54.
- Driesch, von den A.
1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Dudak, W. i P. Owczarek
2014. Osada wielokulturowa w Orenicach koło Piątku w woj. łódzkim. Materiał ruchomy. Autostrada A1, [w:] J. Maik (red.), *Archeologiczne zeszyty autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN* 16: 26–28. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dzieduszycki, W.
1976. Wykorzystanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej Kruszwicy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 24 (1): 35–54.
1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X wieku po połowę XIV w.* Wrocław: Ossolineum.
- Dzierżykray-Rogalski, T.
1960. Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologicznych. *Człowiek w czasie i przestrzeni* 3 (1): 49–51.
1968. Uwagi metodologiczne o badaniu szczątków kostnych z grobów ciałopalnych, [w:] K. Jażdżewski, (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, 627–635. Wrocław: Ossolineum
- Dziubek, E.
1988. Ceramika naczyniowa z zamku rycerskiego w Sadłowie, gm. Rypin, woj. Włocławskie. Informacje wstępne. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 22: 121–146.
2004. Architektoniczne elementy obiektu oraz wystrój i wyposażenie izb zamkowych, [w:] L. Kajzer (red.), *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, 177–186. Rypin: Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej.
- Engel, M.
2002. Piec wapienniczy z osady w Konikowie (Rostku). Wyniki badań wykopaliskowych w sezonach 1999–2000, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, 321–331. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Engel, M., P. Iwanicki, G. Iwanowska i C. Sobczak
2013. Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 45–63, *Archaeologica Here-ditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Engel, M., J. Okulicz-Kozaryn, C. Sobczak
2009. Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach, [w:] A. Bitner-Wróblewska i W. Brzeziński (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 517–544. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Engel, M. i C. Sobczak
2016. Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych, [w:] Z. Kobyliński (red.) *Grodziska Warmii i Mazur* 2. Nowe badania i interpretacje, 7–26. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Fedorczyk, M.
1998. Materiał ceramiczny z osady na „Ptasiej Wyspie”, st. II, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 139–148. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Filipowiak, W.
1962. *Wolinianie. Studium osadnicze, cz. I*. Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe.
- Fonferek, J., M. Marcinkowski i U. Sieńkowska
2012. *Elbląg – życie codzienne w porcie hanzeatyckim*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Fuglewicz, B.
2013. Obraz społeczności radomskiej wczesnego średniowiecza przez pryzmat tzw. zabytków wydzielonych, [w:] A. Buko, D. Główna i M. Trzeciecki (red.), *Ziemia niczyja – ziemia nieznana. Schyłek starożytności i średniowiecze na ziemiach między Wisłą a Pilicą*, 77–105. Radom – korzenie miasta i regionu 4. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Gajewska, M. i J. Kruppé
1965. Badania terenowe w Solcu nad Wisłą, pow. Lipsko w 1963 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 13: 161–184.
1973. Rzut oka na dotychczasowe wyniki badań archeologicznych we Fromborku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 21: 617–631.
- Gałązka, D.
2012a. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Ilawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2012b. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Lubawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

- Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak
2013. Badania archeologicznej Misji Pomeziańsko-Bałtyjskiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 135–180. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gąssowska E. i Ł. Okulicz
1975. Badania sondażowe osiedla obronnego w miejscowości Maradki, pow. Mrągowo. *Światowit* 34: 319–326.
- Gee, H.
1993. The distinction between postcranial bones of *Bos primigenius* Bojanus, 1827 and *Bison priscus* Bojanus, 1827 from the British Pleistocene and taxonomic status of *Bos* and *Bison*. *Journal of Quaternary Science* 8 (1): 79–92.
- Gierlach, B.
1966. Zabytki metalowe. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 141–148.
1972. *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.* Ciechanów: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Gładkowska-Rzeczycka, J.
1972. Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski. *Pomorania Antiqua* 4: 21–67.
1974. O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 85–92. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Głosek, M.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 99–106. Warszawa: PWN.
1996. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica* 24: 237–248.
- Górska, I., L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański
1976. *Grodziska Mazowska i Podlasia*. Wrocław: Ossolineum.
- Górski K. (red.)
1949. *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Grądzawski, K.
1988. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na Ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. *Sprawozdania Archeologiczne* 11: 317–341.
1993. Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-pruskim we wczesnym średniowieczu – problem grodów w Dolinie Lutryny. *Pomorania Antiqua* 15: 29–56.
2002. *Przemiany w wytórczości garncarskiej w rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu (2. połowa VII w. – 1. połowa XIII w.)*. Włocławek: Lega.
2003. *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku.
2009. *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
2013. Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 83–108. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2015. Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratianie. *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur* 1: 367–372.
- Gręzak, A.
2013. Aneks 1: Materiał osteologiczny z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 297–300. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gręzak, A. i B. Kurach
1996. Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych. *Archeologia Polski* 41: 139–167.
- Gruszka, B.
2012. Wczesnośredniowieczne zabytki ceramiczne ze stan. 2 w Nowińcu, gm. Lubsko, woj. lubuskie w ujęciu stylistyczno-technologicznym, [w:] B. Gruszka (red.), *Nowiniec, stan. 2 – wczesnośredniowieczny gród na pograniczu śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych*, 47–129. Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Haftka, M.
1974. Wczesnośredniowieczny puchar na pustej nóżce z Elbląga na tle ważniejszych znalezisk z terenu Polski. *Pomorania Antiqua* 5: 329–342.
1988. Grodzisko w Waćmierku, gm. Tczew. *Pomerania*

Antiqua 13: 171–198.

Haftka, M. i S. Wadył

2015. *Węgry. Zespół osadniczy na pograniczu pomorsko-pruskim w XI-XII w.* Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Halstead, P. i P. Collins

2002. Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult ovis and capra. *Journal of Archaeological Science* 29: 545–553.

Hartmann, E.

1967. *Das Kirchspiel Locken Kr. Osterode i. Ostpr.* Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 78. Marburg: J.G. Herder-Institut.

Hensel, W.

1950–1959. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1–3. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.

1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej.* Warszawa: PWN.

Hensel, W. i Z. Hilczer-Kurnatowska

1972–1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4–6. Wrocław: Ossolineum.

Hensel, W., Z. Hilczer-Kurnatowska i A. Łosińska

1995. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7. Wrocław: Ossolineum.

Herbich, T.

2013. Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 351–359. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.

Herrmann, J.

1998. *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland. Teil II – Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg und Rugard.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 33. Lübsdorf: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern.

Heym, W.

1933. Siedlungsgrabungen im Kreise Rosenberg. *Heimatkalender des Kreis Rosenberg 1933*: 51–60. Marienwerder.

Hilczerówna, Z.

1956. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku.* Poznań: PWN.

1961. *Rogownictwo gdańskie w X–XIV wieku.* Gdańsk wczesnośredniowieczny 4. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.

Hoffmann, M.J.

1992. Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, [w:] J. Okulicz-Kozaryn i W. Nowakowski (red.), *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i dorzecza Wisły*, 20–38. Barbaricum 2. Warszawa: Tokawi.

1996. Wielokulturowy obiekt grobowy w Pomielinie na Pojezierzu Iławskim, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, 81–92. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

1999a. *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

1999b. Najdawniejsze dzieje Iławy i okolic, [w:] *Iława*, 9–21. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2000. *Kultura i osadnictwo strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2006. Susz i okolice w starożytności i wczesnym średniowieczu, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 1032. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.

2013. *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku.* Olsztyn: Pracownia Wydawnictw Naukowych.

Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz

2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego.* Ostróda: Muzeum w Ostródzie.

Hollack E.

1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen. Im Auftrage des ostpreussischen Provinzial Verbandes bearbeitet und herausgegeben.* Głogów – Berlin: KommissionsVerlag von Carl Flemming.

Holub, P., D. Merta i A. Zübek

2006. Cihlářská a vápenická pec na ulici Božetěchova v Brně–Králově Poli, [w:] J. Merta i O. Merta (red.), *Archeologia technica 17. Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami*, 45–51. Brno: Technické muzeum v Brně.

Hołubiec, J.

1971. Historia lamp naftowych. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 16 (4): 739–766.

Horbacz, T.J., A. Mikołajczyk i L. Wojda

1980. Ceramika husycka z Włocławka. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria C: Oświata i kultura, 9–25. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.

Ignaczak, M.

2002. *Ze studiów nad genezą kultury łużyckiej w strefie Kujaw.* Materiały do syntezy pradziejów Kujaw

10. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Ignaczak, M. i J. Affelski
2012. Osadnictwo z wczesnego okresu epoki żelaza na stanowisku Janów Pomorski, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008. Tom 1. Od paleolitu do wczesnego okresu wędrówek ludów*, 51–157. Studia nad Truso 1:1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Iwanowska, G.
2015. Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, 29–32. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Jagodziński, M.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Pasłęką we wczesnym średniowieczu: katalog stanowisk*. Warszawa: Naukowa Oficyna Wydawnicza „Scientia”. Adalbertus: tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 3.
2013. Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślicinie, Kwietniewie i Weklicach, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 180–203. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jasiński T.
1981. Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego. *Zapiski Historyczne* 46 (4): 5–33 (581–609).
- Jaskanis, D.
2008. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich i Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Jaskanis, J.
2013. *Szwajcaria. Cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie i Muzeum Okręgowe w Suwałkach.
- Jaskulska, E.
2013. Aneks 2: Kości ludzkie z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 301–303. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jaworski, K.
1990. *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Józwiak, B.
2003. *Spółeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 11. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Jurys, L. i T. Woźniak
2009. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Łukta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kabulski, P.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000, arkusz Susz*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kajzer, L.
1986. Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34 (2): 199–225.
1988. Przyczynek do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36 (4): 651–663.
- Kaletyn, M., T. Kaletyn i J. Lodowski
1968. *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*. Wrocław: Ossolineum.
- Kalinowski, P.
2009. *Śląskie monety Habsburgów. Katalog. Część II. Lata 1657–1705*. Kalety: Wydawnictwo Piotr Kalinowski.
- Kałagate, S.
1994. Ceramika z wieży rycerskiej w Witkowie, gm. Szprotawa, woj. zielonogórskie, stanowisko 6, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 161–184. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Kałużna-Czaplińska, J., P. Gątarek, A. Rosiak, U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2016. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice pochodzącej z pradziejowych i średniowiecznych grodzisk z zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 173–209. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Boreczynie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 457–466. Archaeologica Hereditas.

- tas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kamińska, J.
1953. *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 15: 15–85.
- Kapusta, E.
1987. Ceramika naczyniowa z zamku w Brześciu Kujawskim na tle specyfiki późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 21: 131–166.
- Karczewski, M.
1998. Ceramika kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z osady w Paprotkach Kolonii, stan. 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 95–116. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2001. *Źródła archeologiczne do badań nad środowiskiem krainy wielkich jezior mazurskich w okresie wpływów rzymskich*. Olsztyn: Ośrodek badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Karczewski, M., M. Karczewska i A. Pluskowski
2015. Grodzisko Święta Góra w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Dzieje zasiedlenia przed i po podboju krzyżackim, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 175–193. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Każmierczyk, J.
1969. Budownictwo mieszkalne z drewna w VI–XIII w. na obszarze Śląska. *Archeologia Polski* 14 (2): 167–214.
- Kazimierzczak, R., W. Chudziak, B. Kowalewska i J. Niegowski
2013. *Sprawozdanie i opracowanie wyników z podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w jeziorze Łodygowo (Staw Łodygowo), gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie (Łodygowo stan. 1)*. Sprawozdanie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Toruń: UMK.
- Każmierczyk, J., K. Macewicz i S. Wuszkan
1977. *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*. Opole: Instytut Śląski.
- Kennecke, H.
2008. *Die slawische Siedlung von Dyrotz, Lkr. Havelland*. Materialien zur Archäologie in Brandenburg 1. Rahden: Marie Leidorf Verlag.
- Kilian, L.
1955. *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*. Bonn: Habelt.
- Kirpičnikov, A.N.
1974. O vremeni pojavlenija špory co zvezdočkoi na territorii drevnej Rusi. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2 (2): 299–304.
- Kłęczar, B. i M. Rutyna
2013. Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur* 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, 7–29. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobryń, H.
1984. *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych z obszaru Polski*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW-AR.
- Kobusiewicz, M. (red.)
2008. *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*. Poznań: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kobylińska, U.
1999. Średniowieczna ceramika i inne zabytki archeologiczne z wykopalisk w Iławie w 1999 roku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 1: 19–46.
2000. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko pruskie w Dobrzykach, st. XXVIII, gmina Zalewo, województwo warmińsko-mazurskie. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 2: 12–76.
2003. *Z archeologicznych studiów nad pradziejami i wczesnymi dziejami północnego Podlasia (badania wykopaliskowe w Dołkach, Gneciukach i Potoce w woj. podlaskim)*. Warszawa: Fundacja „Res Publica Multiethnica” i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Wczesnośredniowieczne naczynia gliniane typu Menkendorf-Szczecin ze Starosiedla na Ziemi Lubuskiej, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, 111–123. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Państwowe Muzeum Archeologiczne i Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
2014a. Prehistoric pottery form excavations at Starosiedle, site 3 in the years 2001–2004 / Pradziejowa ceramika zabytkowa z badań w Starosiedlu, st. 3 w latach 2001–2004, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi*

- Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 265–446. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014b. Early Medieval pottery from Starosiedle, site 3 / Ceramika wczesnosredniowieczna ze st. 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 521–568. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014c. Small finds from site 3 at Starosiedle / Zabytki wydzielone ze stanowiska 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 605–635. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Kobylińska, U. i Z. Kobyliński
1993. Struktura wielkościowa zespołów ceramiki na stanowiskach wielowarstwowych: metody analizy i możliwości poznawcze. *Archeologia Polski* 38 (2): 229–262.
2016. Wschodnia granica zasięgu występowania wczesnośredniowiecznej ceramiki typu Menkendorf-Szczecin, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka i M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, 233–242. Kraków – Rzeszów: Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Rzeszowski.
- Kobylińska, U., Z. Kobyliński i D. Wach
2003. Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 46: 189–227.
- Kobyliński, Z.
2012. Early Medieval Slavic settlement complex on the Elbe at Rosenhof, Gem. Altenzaun, Lkr. Stendal: preliminary results of the ongoing German-Polish excavation project, [w:] H. Meller (red.), *Zusammengegraben – Kooperationsprojekte in Sachsen-Anhalt*, 117–123. Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband 16.
2016. Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia”: realizacja w latach 2012–2016, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 93–112. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
2013. Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna
2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej), [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 281–302. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Kłęczar
2013. Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim; wstępne wyniki badań, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 305–325. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., J. Nitychoruk, K. Rabięga, M. Rutyna, D. Wach, F. Welc, J. Wysocki, K. Zeman-Wiśniewska i M. Żurek
2016. Falsyfikacja domniemanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 247–293. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kochanowski, M.
1985a. Narzędzia rolnicze i gospodarskie z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 159–164. Warszawa: PWN.
- 1985b. Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 165–183. Warszawa: PWN.

- Kola, A.
1979. Słoszewy, gm. Bobrowo. *Informator Archeologiczny 1978*: 253.
1985. Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 62–83. Warszawa: PWN.
- Kola, A. i G. Wilke
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 107–128. Warszawa: PWN.
- Kolda, J.
1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřeteltem k anatomii člověka*. Brno: J. Kolda.
- Kołodziejski, S.
1985. Les esperons a molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Age, [w:] A. Kokowski (red.), *Mémoires archéologiques*, 161–179. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Koperkiewicz, A. i D. Krasnodębski
2006. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Daniłowie Małym, gm. Łapy, [w:] W. Chudziak i S. Możdziej (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem – 15 lat później*, 465–485. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Kostrzewska, M.
1953. Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i we wczesnym okresie żelaznym. *Przegląd Archeologiczny* 9: 214–258.
- Kostrzewski, J.
1955. *Wielkopolska w pradziejach*. Warszawa: Ossolineum.
1958. *Kultura łużycka na Pomorzu*. Poznań: PWN
1962. O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. *Slavia Antiqua* 9: 139–211.
1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław: Ossolineum.
- Kowalczyk, E.
1997. Z badań nad pograniczem mazowiecko-pruskim i krzyżackim. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45: 384–395.
2001. Weryfikacja i odkrycie nowych grodzisk nad środkową Pasłęką. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998): 192–195.
- Kowalenko, W.
1938. *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prahistoryczne.
- Koziełto-Poklewska, B. i E. Martuszewski
1972. Dzieje wsi, [w:] A. Wakar (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 205–271. Olsztyn: Pojezierze.
- Kóčka-Krenz, H.
1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
2007. Wczesnośredniowieczna biżuteria metalowa ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, [w:] W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*, 20–51. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Kóčka-Krenz, H. i A. Sikorski
1992. Góra, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie, stan. 1. Wstępne wyniki badań z lat 1985–1991. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 1: 135–148.
- Kruppé, J.
1967. *Garncarstwo warszawskie w wieku XIV i XV*. Wrocław: Ossolineum.
1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Kudrnač, J.
1981. Několik upozornění k tzv. pražnicím. *Archeologické rozhledy* 33 (2): 209–212.
- Kujot, S.
1913. *Dzieje Prus Królewskich. Część I. Do roku 1309*. Toruń. Towarzystwo Naukowe.
- Kurasiński, T. i K. Skóra
2012. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kurzyk, K.
2013. Pozostałości osadnictwa z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu na stanowisku 4 w Sztynwągu, gm. Grudziądz, woj. kujawsko-pomorskie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia* 33: 21–51.
- Kurzyk, K. i S. Wadył
2015. Obiekt obrzędowy kultury amfor kulistych z Ornowa-Lesiaka, stan. 3, gm. Ostróda, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M.J. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 85–93. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kurzyk, K. i D. Werra
2011. Neolit i wczesna epoka brązu na ziemi dobrzyńskiej w świetle aktualnych badań archeologicznych, [w:] M. Fudziński i H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1, Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, 89–106. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne
- Kuszevska, E.
1961. Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych, [w:] J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny* 4, 145–200. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Kuśnierz, J.
2006. Z badań nad militarnym znaczeniem gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia* 2: 79–102. Kraków – Sanok.
- La Baume, W.
1938. Die Pfahlbrücken des Burgwalles bei Kl. Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg (Westpr.). *Elbinger Jahrbuch*

- 15: 147–155.
- Lasek, P. i J. Przychowski
2013. Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 381–383. *Archaeologica Hereditas* 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lasek, P. i S. Szczepański
2016. Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross-Werder. *Buletyn Historii Sztuki* 78 (3): 431–458.
- Lasota-Moskalewska, A.
1984. Ocena archeozoologiczna materiału kostnego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Tykocinie. *Archeologia Polski* 29 (2): 246–265.
2008. *Archeozoologia. Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Leciejewicz, L.
1961. *Ujście we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lenarczyk, L.
1991. Badania sondażowe na grodzisku w Gorczycach, woj. suwalskie. *Rocznik Białostocki* 16: 483–485.
- Lepówna, B.
1968. *Garncarstwo gdańskie w X-XII wieku*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 7. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Leyding, G.
1972. Nazwy fizjograficzne, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, 39–48. Olsztyn: Pojezierze.
1973. Z dziejów powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, 41–95. Olsztyn: Pojezierze.
- Liek, G.
1893. *Die Stadt Löbau in Westpreussen*. Marienwerder: Historischer Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder.
- Lietz, Z.
1976. Z dziejów wsi, [w:] E. Kulig (red.) *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic* 161–204. Olsztyn: Pojezierze.
- Lissauer, A.
1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gessellschaft in Danzig* 4(1): 1–6.
1887. *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig: Commissions-Verl. von Wilhelm Engelmann.
- Lityńska-Zajac, M. i M. Moskal-del Hoyo
2016. Wyniki badań archeobotanicznych grodzisk z zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 211–230. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lodowski, J.
1972. *Sądowel we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lutnicki, W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyman, R.L.
1994. *Vertebrate taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Łapo, J.M.
2009a. Wyprawa nad Tyrkło, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 559–567. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
2009b. Wokół szwedzkiego szańca. Echa wojen szwedzkich w ludowych podaniach historycznych i mikrotoponimii na obszarze dawnych ziem pruskich. *Pruthenia* 4: 241–286.
- Łasiński, Ł.
2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji*. Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Łosiński, W.
1963. Badania stacji archeologicznej Kołobrzeg IHKM w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne* 15: 177–184.
1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzecze Dolnej Parsęty: VII-X/XI w*. Wrocław: Ossolineum.
- Łukomiak, K.
2016. *Sposoby zamykania pomieszczeń i skrzyń w późnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych z terenu Polski*. Łódź: ArchaeGraph.
- Machnik, J.
1979. Krąg kulturowy ceramiki sznurowej, [w:] W. Hensel i T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich*. T. 2. *Neolit*, 337–411. Wrocław: Ossolineum.
- Makowiecki, D.
2013. Wyroby z poroża i kości w ujęciu zoologicznym, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2: 183–220. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

- Malinowska-Łazarczyk, H.
1982. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Malinowski, A.
1974. Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 7–15. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Malinowski, T.
1953. Z problematyki polskich prażnic wczesnośredniowiecznych. *Z otchłani wieków* 22: 50–53.
1955. Wczesnośredniowieczne naczynia słowiańskie do prażenia zboża. *Dawna Kultura* 2 (1): 30–32.
1959 (1957–1958). Wczesnośredniowieczne prażnice w Wielkopolsce. *Przegląd Archeologiczny* 11 (32–33): 68–80.
- Manasterski, D.
2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szeszno*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mańkowski, A.
1923. *Nazwy miejscowe powiatu lubawskiego*. Wąbrzeźno: B. Szczuka.
- Marciniak-Kajzer, A.
1998. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 4: 171–188.
2006. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko-mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko-mazurskim. *Archeologia Polski* 51: 121–144.
- Marcinkowski, M.
2013. Cechy obce i lokalne w średniowiecznej i nowożytnej ceramice elbląskiej. Zarys problematyki na podstawie wybranych przykładów. *Archaeologia Historica Polona* 21: 239–255.
- Margalha, M.G., J. Appleton, F. Carvalho, R. Veiga, A. Santos Silva i J. de Brito
2008. *Traditional lime kilns – industry or archaeology?*. Historical Mortars Conference, Lisboa. Internet: https://www.researchgate.net/publication/283324537_Traditional_Lime_kilns_-_Industry_or_Archeology (wgląd: 25.01.2017).
- Martuszczyński, E.
1972. Dzieje powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 51–105. Olsztyn: Pojezierze.
- Martuszczyński, E. i T. Oracki
1976. Dzieje Ostródy, [w:] E. Kulig i in. (red.), *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic*, 72–106. Olsztyn: Pojezierze.
- Mařík, J.
1997. Pánve klučovského typu. *Zprávy české archeologické společnosti. Supplément* 32. Praha.
- Meyza, K.
1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i miasta Warszawy. *Almanach Muzealny* 2: 521.
- Michalski, J.
1984. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1984 r. na stan. 1 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. Elbląskie*. Wojewódzki Urząd Konserwatora Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
1985a. Łodygowo, gm. Kisielice, woj. elbląskie, stanowisko 1. *Informator Archeologiczny* 1984: 136.
1985b. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 2 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. elbląskie w okresie od 25.06. do 25.07.1985*. Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu.
1989. Osadnictwo pogranicza kultur łużyckiej, pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich w Łodygowie, woj. elbląskie, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, 133–145. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
1998a. Wyniki badań starego miasta w Ostródzie i ich wpływ na proces rewaloryzacji, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 45–51. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
1998b. Badania archeologiczne starego miasta w Olsztynie, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 133–140. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
- Michalski, J. i J. Budziszewski
1993. Siedemdziesiąt lat badań wykopaliskowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, [w:] S. K. Kozłowski i J. Kolendo (red.), *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, 211–252. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mikłaszewicz, D.
1995. Fajki z badań archeologicznych w Toruniu. *Pomorania Antiqua* 16: 341–356.
- Mirek, Z., H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając i M. Zając
2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist*. Kraków: Instytut Botaniki im. W. Szafera, PAN.
- Mirkowska, I.
1998. Ceramika z wczesnej epoki żelaza z osiedla obronnego w Sząbruku, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 149–166. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2004. Ceramika wczesnośredniowieczna z grodziska w Kajkowie (przysiółek Lesiak), d. pow. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*, 281–291. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

- łystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii.
- Misiewicz, K. i W. Małkowski
2013. Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 r., [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 413–421. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7*. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Miśkiewicz, M.
2010. *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: TRIO.
- Mogielnicka-Urban, M.
1984. *Warsztat ceramiczny w kulturze łuzycyckiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Mogielnicka-Urban, M. i J. Urban
2013. „Naczynia sitowate” w kulturze łuzycyckiej – jednorodność nazewnictwa a zróżnicowanie formy, [w:] J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch i L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, 501–525. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Moszyński, K.
1929. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
1967. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Musianowicz, K.
1939–1945. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łowiczu. *Światowit 18*: 213–237.
1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne 6*: 7–235.
- Nadolski, A.
1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. *Acta Archaeologica Universitatis Lodzianis 3*. Łódź: Ossolineum.
1978. *Broń średniowieczna na ziemiach polskich*. Łódź: Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
1979. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Nadolski, A. i M. Lewandowski
1990. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1350–1450*, 143–153. Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Nawrońska, G.
2012. *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg: Stowarzyszenie Miłośników Truso.
- Nawroński, T.
1973. Klasztor cysterek w Cedyni, pow. Chojna, w świetle badań archeologicznych, cz. II. *Materiały Zachodniopomorskie 19*: 271–404.
- Niegowski, J.
1997. Sprawozdanie z badań podwodnych przeprowadzonych w ramach programu Adalbertus, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 219–229. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Niesiobędzki, W.
2008. *Powiat ławski. Dzieje, zabytki, pejzaż i kultura. Szkice historyczne*. Ława: Alga.
- Nosek, S.
1939–1945. Nowe materiały do poznania kultury we-neckiej. *Światowit 18*: 111–164.
1967. *Kultura amfor kulistych w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Nowak, Z.
1963. Rozwój przestrzenny miasta Susza. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1 (79)*: 60–75.
- Nowakowski, A.
1976. W sprawie datowania ostróg z gwiazdzistym bodźcem. *Acta Universitatis Lodzianis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria I, 11*: 75–82.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 129–138. Warszawa: PWN.
- Nowakowski, A. (red.)
1998. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Nowakowski, W.
1989. Studia nad ceramiką z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharków na pustych nóżkach. *Barbaricum 1*: 101–147.
- Okulicz, J.
1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.* Wrocław: Ossolineum.
- Okulicz, Ł.
1970. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: Ossolineum.
1979. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] J. Dąbrowski i Z. Rajewski (red.), *Prahistoria ziem polskich. T. 4. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, 179–189. Wrocław: Ossolineum.
- Olczak, J. i K. Siuchniński
1966–1971. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1–4. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1985–1989. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa śląskiego*, t. 1–2. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.

- Osiecka, E.
2006. *Wapno w budownictwie – tradycja i nowoczesność*. Kraków: Stowarzyszenie Przemysłu Wapienniczego.
- Ossowski, G.
1881. *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego*. Kraków: W.L. Anczyc i Spółka.
- Ossowski, W.
2009. Najstarsze klamry szkutnicze nad dolną Wisłą. *Pomorania Antiqua* 22: 77–102.
2010. *Przemiany w szkutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*. Gdańsk: Centralne Muzeum Morskie.
- Paszkiwicz, B.
2009. *Brakteaty – pieniążk średniowiecznych Prus*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Paternoga, M.
2003. Stanowisko nr 1 w Wszemirowie, pow. Trzebnica w świetle dawniejszych i najnowszych badań. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 45: 157–174.
- Paternoga, M. i P. Rzeźnik
2007. Problem funkcji i sposobu użytkowania wczesnośredniowiecznych tzw. praznic w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska. *Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne* 6: 81–106.
- Pawlak, E. i P. Pawlak
2008. *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Pawlata, L.
1993. Katalog zabytków archeologicznych z kolekcji Feliksa Kochańskiego ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Drohiczyńcu. *Rocznik Białostocki* 18: 191–218.
- Pawłowski, A.J.
1990. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 55–69. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Petelski, K. i A. Gondek
2004. *Szczegółowa mapa geomorfologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Dobry*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piaskowski, J.
1960. *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X-XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 2. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Piekalski, J. i K. Wachowski (red.)
2010. *Ulice średniowiecznego Wrocławia*. *Wratislavia Antiqua* 11. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Pikies, R.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Ostróda*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piontek, J.
1996. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Piotrowska, M.
2013. *Epoka żelaza w dorzeczu środkowej Słupi*. Łódź: Nauka i Innowacje.
- Pochylski, M. i A. Kowalczyk
2011. Tak zwana ceramika husycka z Nowej Wsi, stan. 6, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. *Folia Archaeologica* 28: 227–243.
- Pokora, H. i P. Rzeźnik
1998. Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Obiszowie, gm. Grębocice. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 40: 321–333.
- Poliński, D.
1996. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*. *Archaeologia Historica Polona* 4. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
2013. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Poppek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprowadzenie mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 373–380. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Pospieszna, B.
1994. Zarys historii rzemiosła zduńsko-garncarskiego w Malborku od XV do początku XIX w., [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 277–290. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Powierski, J.
2004. *Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995*. Tom 1. Malbork: Muzeum Zamkowe.
- Pydyn, A.
2013. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 361–372. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w jeziorach Pojezierza Iławskiego w latach 2013–2014, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 79–92. Ar-

- chaologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Pyżuk, M.
2004. Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji kultur przeworskiej i wielbarskiej z Kołozębia, pow. Płońsk. *Archeologia Polski* 49: 33–48.
- Rabek, W. i M. Narwojsz
2008. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Dobrzyki*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2014. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski, 1 : 50 000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Radzicki, B.
b.d. *Grodzisko „Miggenwald” ponownie odkryte!* Internet: <http://www.pruthenia.strefa.pl/c22.html> (wgląd: 19.04.2017)
- Rauhut, L.
1955. Wczesnośredniowieczny skarb ze wsi Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski. *Wiadomości Archeologiczne* 22 (1): 55–64.
- Rębkowski, M.
1995. *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg: Feniks.
Rębkowski, M. (red.)
1996. *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu. Tom. 1. Badania przy ul. Ratuszowej 9–13*. Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Sawicki, J.
2012. Elementy stroju i pasa oraz opraw ksiąg z ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu. *Wrastislava Antiqua* 17: 97–109.
- Sawicki, T.
2008. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Daniszewie pod Kołem, woj. wielkopolskie. *Slavia Antiqua* 49: 149–209.
- Schmid, E.
1972. *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Schnippel, E.
1928. Siedlungsgeographie des Osterodischen Gebiets. *Altpreussische Forschungen* 5: 5–44.
- Schramm, Z.
1967. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy. *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36: 107–133.
- Schuldt, E.
1981. *Gross Raden. Die Keramik einer slawischen Siedlung des 9./10. Jahrhunderts*. Berlin: Akademie Verlag.
- Sikorska-Ulfik, I.
1994. Zespół ceramiki z Reszla z 2 połowy XIV wieku, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 233–243. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Sikorski, J.
2006. *Lokacja i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 49–64. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Skóra, K.
2010. Intruz w kurhanie? O pochówkach wtórnych w obrzędowości pogrzebowej kultur wielbarskiej i przeworskiej, [w:] K. Skóra i T. Kurasiński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne*, 27–43. *Acta Archaeologica Lodziensia* 56. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Skrużny, L.
1964. Pekáče – jejich výskyt, funkce a datování. *Památky Archeologické* 55 (2): 370–391.
- Słodownik, L.
2006. *Zimnochy*. Internet: <http://www.glospasleka.pl/artukul/index.php?id=news&idd=16439> (wgląd: 25.01.2017).
- Smith, N.
2011. *Pre-industrial lime kilns*. English Heritage. Internet: <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/iha-preindustrial-lime-kilns/> (wgląd: 25.01.2017).
- Solecki, R.
2014. Wstępne wyniki badań archeologicznych grodziska w Suszu w 2013 roku. *Skarbiec Suski* 10: 38.
- Sosnowska, A.
1992. Charakterystyka kulturowo-chronologiczna zespołów ceramicznych, pochodzących z badań stanowiska 1 w Mołtajnach, gm. Barciany, jako przyczynek do naświetlenia problemu powiązań kulturowych wschodniej części grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z terenami ościennymi we wczesnej epoce żelaza, [w:] S. Czopek (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, 335–352. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Stampfli, H.R.
1963. *Bison bonasus (Linne) 1758, Ur, Bos primigenius Bojanus, 1827, und Rind, Bos taurus (Linne), 1758*. *Acta Bernensia* 2: 117–159.
- Stanaszek, Ł.M.
2005. Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29. *Wiadomości Archeologiczne* 57: 235–239.
- Stankiewicz, U.
2005. Kafle tykocińskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 178–192.

- Starski, M.
2009. Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne* 14: 195–284.
- Stasiełowicz, G.
2009. Ceramika z badań na osadzie w Gronowie Górnym, st. 3, gm. Elbląg, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy*, 177–187. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Stępnik, T.
2016. Analiza dendrologiczna prób drewna i węgla drzewnych z grodzisk zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 231–246. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Strzałko, J. i M. Henneberg
1975. Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu. *Przegląd Antropologiczny* 41 (1): 105–126.
- Strzałko, J., J. Piontek i A. Malinowski
1972. Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych. *Przegląd Antropologiczny* 38 (2): 277–287.
1973. Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych. *Materiały i Prace Antropologiczne* 85: 179–201.
1974. Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 31–42. Poznań: UAM.
- Supruniuk, A.
2002. Uzupełnienia i uwagi do „Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, część III: dokumenty z lat 1356–1381”. *Studia Źródłoznawcze* 40: 107–165.
- Szafrański, W.
1961. Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku 6, [w:] W. i Z. Szafrańscy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, 7–144. Wrocław: Ossolineum.
- Szczepański, S.
2009. Hans Schleif (1902/1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich. *Szkice Humanistyczne* 9/1(18): 51–62.
2010. Czy nazwa Susz jest staropruska? *Skarbiec Suski* 3: 21–26.
2012. Grodzisko w suskim Parku Miejskim *Unser Schloss Rosenberg?* *Skarbiec Suski* 6: 38.
2013. „Wykopaliska” w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 233–252. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Szmyt, M.
1996. *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw* 6. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe*. Baltic-Pontic Studies 8. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szydłowski, J.
1974. Z badań kremacji w pradziejach, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 71–76. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szymańska-Bukowska, A.
2010. *Sopot w zamierzchłej przeszłości. Grodzisko wczesnośredniowieczne*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne.
- Szymański, P.
1998. Żubronajcie – przyczynek do badań nad wczesnożelazną ceramiką Suwalszczyzny, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 119–137. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Škojec, J.
2003. Lehmwannefundamente aus Mikulčice, [w:] L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*. T. 5: 421–496. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Świętosławski, W.
2011a. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowiska Pomorzanki 4, gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2004–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 91–100. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- 2011b. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowisk Pomorzany 1 i 2, gm. Łanięta, woj. łódzkie, w latach 2003–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 101–111. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Töppen, M.
1870. Altertümer bei Hohenstein in Ostpreußen. *Altpreussische Monatsschrift, Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter* 7: 13–42.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft zu Marienwerder. *Altpreussische Monatschrift* 13: 549–550.
- Trotter, M. i G.C. Gleser
1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of*

- Physical Anthropology* 10: 463–514.
- Trzmiel, B.
2007. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Boguchwały*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Ubelaker, D.H.
1978. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Chicago: Aldine.
- Uniejewska, M.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Kisielice*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Vlierman, K.
1996. „...Van Zintelen, van Zintelroeden ende Mosen...”. *Een breekmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanze-tijd. Scheepsarcheologie* 1. Lelystad: Nederlands Instituut voor Scheeps en on der water Archeologie.
- Voigt, J.
1832. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. T. 5. Königsberg: Gebrüder Bornträger.
- Wachowski, K.
1987. Bełty na zamku w Legnicy, [w:] A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich, 147–153*. Toruń: Muzeum Regionalne w Brodnicy i Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu.
- Wadył, S.
2012a. Grodzisko w Ornowie-Lesiaku w świetle wyników ostatnich badań archeologicznych. *Pruthenia* 7: 117–135.
2012b. Kilka uwag o ceramice wczesnośredniowiecznej w Prusach, [w:] M. Franz i Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego, 260–278*. Toruń: Adam Marszałek.
2012c. *Sprawozdanie z badań sondażowo-weryfikacyjnych na grodzisku w Lipowcu, stan. 1, gm. Ostróda (26–57/2)*. Maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
2013a. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Rejsytach, gm. Rychliki (stan. 1 i 2) w świetle wyników badań archeologicznych. *Pruthenia* 8: 149–164.
2013b. Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny), [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, 109–124*. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii i Fundacja Archeologiczna.
2015. Ze studiów nad wczesnośredniowieczną ceramiką z pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*: 275–294. Warszawa-Białystok: Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Waluś, A.
2009–2010. Ząbie, st. X, woj. warmińsko-mazurskie. Badania roku 2010. *Światowit* 8 (49) B: 283–284.
- Wichrowski, Z.
2000. Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie. *Archeologia Polski Środkowoschodniej* 5: 212–214.
- Wiewióra, M. (red.)
2014. *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*. Toruń: Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Więckowska, H. i E. Kempisty
1970. Badania archeologiczne we wsi Sośnia, pow. Grajewo. *Wiadomości Archeologiczne* 35 (2): 164–200.
- Winckler, von
1866. Die Vesten der Vorzeit im Ermland. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 3: 689–693.
- Wirska-Parachoniak, M.
1968. Z historii wiążących materiałów budowlanych. *Ochrona Zabytków* 21/4 (83): 17–23.
- Wiślański, T.
1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Wrocław: Ossolineum.
- Worm, H. i D. Staude
2007. *Die Hugo Schneider A.-G. Leipzig. Kurzübersicht ihrer Entwicklungsgeschichte und Produkte*. Internet: <http://www.patronensammler.de/files/HASAG-Entwicklung.pdf>.
- Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska” i „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu, 165–181*. Lublin – Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wrzesiński, J.
1994. Osada ludności kultury łużyckiej w Chłapowie, gm. Dominowo, stanowisko 3. *Studia Lednickie* 3: 173–202.
- Wyczółkowski, M.
2009. „Baba” kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam, 605–633*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

- Wyczółkowski, M., M. Szal, M. Kuprianowicz i E. Smolska
2013. Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 65–82. Archeologia Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Wyrobisz, A.
1968. *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*. Wrocław: Ossolineum.
1981. Wapno, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, T. 2, 452. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wyrost, P.
1994. Dawna fauna Polski w świetle badań kostnych materiałów archeologicznych, rozmieszczenie w czasie i przestrzeni. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Archeozoologia* 19: 55–176.
- Wysocki, J.
2012. Badania stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza i nowożytności w regionie warmińsko-mazurskim w latach 1989–2009. *Archeologia Historica Polona* 20: *Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju*, 43–68. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuławka w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 327–349. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Zarzycki, K., H. Trzcińska-Tacik, W. Różański, Z. Szela, J. Wołek i U. Korzeniak
2002. *Ecological indicator values of vascular plants of Poland*. Kraków: Instytut Botaniki PAN.
- Zbierski, A.
1959. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czeremna nad Huczwą. *Archeologia Polski* 4: 105–148.
- Zeder, M.A. i H.A. Lapham
2010. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goat, Capra. *Journal of Archaeological Science* 3: 2887–2905.
- Zielonka, B.
1951. Wczesnośredniowieczne wyroby kościane i rogowe z okolic Gniewa, powiat Tczew. *Z otchłani wieków* 20: 27–30.
- Zoll-Adamikowa, Z.
1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. T. 2. Analiza. Wnioski*. Wrocław: Ossolineum.
- Żak, J.
1960. Część skarbu z Sejkowic pod Gąbinem na Mazowszu. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 11: 200–202.
- Żurek, J.
1954. Osada z młodszej epoki kamienia w Rzucewie, pow. wejherowski i kultura rzucewska. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4: 1–4.
- Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24–54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 385–411. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Żurowski, J. i R. Jakimowicz
1939. *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.